

سنڌ جي شاگرد تحريڪ

Munir Ahmad Khan
Jam Sagar

جام سگاري

پره قشي پبليڪيشن - ۴

پرهه قتي پبليڪيشن جو چوٿون ڪتاب

سنڌ ۾ شاگرد تحريڪ

جام ساقبي *Mus Ahmed Ocho*

Mus Ahmed Ocho

۵۵:۵

جون ۱۹۷۴ع

پرهه قتي پبليڪيشن
محرمون چيمپرس گادي کاتو
حيدرآباد سنڌ

پبلشر پاران

پڙهڻ، ڦٽي ڪتابي سلسلي جي چوٿين ڪڙي توهان جي هٿن ۾ آهي. هن دفعي اسان مختلف ماڻهن جي لکڻين ڏيڻ بدران هڪڙي جون لکڻيون يعني ڄام ساقي جا سنڌ جي شاگرد تحريڪ جي باري ۾ لکيل خيالات ۽ نوٽ ڏيئي رهيا آهيون. جنهن جو ڪارڻ هي آهي ته سنڌ جي شاگرد تحريڪ جي تاريخ ۽ ان چنڊ ڇاڻ طور اهو مواد ڏيڻ ضروري هو. جي قسطن ۾ هلايون ٿا ته ۾ سٺو نه ٿيو لڳي. ان ڪري اهو سارو مواد ڪتاب جي شڪل ۾ ڏيون پيا.

هن ڪتاب ۾ ڪافي واقعا ۽ ڳالهون چٽي نموني سان نه آيون آهن سو ان ڪري ڇو ليکڪ جي روهوش هجڻ ڪري اهي سڀ ڳالهون وضاحت سان پيش نه ٿي سگهيون آهن. جنهن لاءِ معذرت خواهه آهيون. پڙهڻ، ڦٽي جو پنجنون ڪتاب اميد ته ترت توهان تائين پهچندو--

توهان جو
سهيل سانگي

مهاڳ

شاگردن جي باري ۾ آئون ڪڏهن به انهيءَ خوش فهميءَ ۾ نه رهيو آهيان ته هو ڪو اڪيلي سر انقلاب آڻي سگهن ٿا يا مزدورن ۽ هارين جيترو اهم آهن. ڇاڪاڻ ته شاگرد بنيادي طرح وچولي طبقي جو حصو آهن جيڪو خوش فهمين ۽ موقعي پرستي جو فوري شڪار ٿئي ٿو. پر ان جو اهو مطلب قطعي ڪونهي ته شاگردن يا نوجوانن جي تحريڪن کي نظرانداز ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته شاگرد معاشري جو پڙهيل لکيل روشن خيال، منمنون سڌو ڦرلٽ ۾ حصو نه وٺندڙ ۽ غير يقيني مستقبل رکندڙ حصو آهن. روز بروز جيئن تعليم جو دائرو وسيع ٿيندو وڃي ۽ ان ۾ وڌيڪ کان وڌيڪ تعداد ۾ پڙهيل طبقن جا ماڻهو پڻ منجهس شريڪ ٿيندا وڃن ۽ جيئن جيئن موجوده فني ترقي، اقتصادي گهٽتائي ۽ قومي آزادي جي تحريڪن سبب تحريڪن جو وهڪرو ويڪرو ۽ تڪو ٿيندو وڃي جنهن سبب گهڻي ۾ گهڻا طبقا خصوصاً مفيد پويي ذهني پورهيت پڻ ان ۾ شامل ٿيندا وڃن تيئن تيئن شاگردن جي اهميت وڌندي وڃي. ايتري قدر جو اڄ شاگرد جيترو انقلاب جو حصو آهن، اوترو اڳي تاريخ ۾ ڪڏهن به نه هئا. نيم آزاد ملڪن ۾ ته

(ب)

شاگرد پنهنجي تحريڪن سان گڏوگڏ هارين ۽ مزدورن کي سجاڳ ۽ منظم ڪرڻ جو ڪم پڻ ڪري رهيا آهن. هي ڪتابڙو تاريخ نه آهي پر تاريخ جي لاءِ ڪچو مواد ضرور آهي. تاريخ ۾ فرد نه پر لاڙا ۽ لاڙن کان وڌيڪ انهن جي پٺيان ڪم ڪندڙ محرڪ، اقتصادي حالتون ۽ مذهبا اهم هوندا آهن. هن دور يا اوڻهين صدي کان اڳي صحيح تاريخ نه لکي ويئي هئي ان جا ٻه سبب هئا: هڪ ته سماج کي بدلائيندڙ قانونن جي ڄاڻ تاريخ نويسن کي ڪانه هئي، ٻيو ته وقت جي حاڪمن جي جبرڪان ٻڌي به اڪثر تاريخون غلط لکيون ويون يا رڳو بادشاهن جي نالن ۽ تاريخن (dates) واقعن تائين محدود رهنديون.

سنڌ جي تاريخ بابت تمام ٿورو مواد ڇپيل آهي وري نوجوانن جي هاڻوڪين تحريڪن بابت ته مورخو نه، جيترو مواد ڇپيل آهي. تنهن جو به وڏو حصو ڪرسي جي لالچ ۽ ڪوڙ ۽ ٽوڙن مروڙن جو شڪار ٿي چڪو آهي ان ڪري ضروري هو ته ڪجهه تاريخ ڪجهه اکين ڏٺو احوال ۽ ڪجهه يادگيرين جي سهاري حقيقتن کي ميدان تي اڻجي جيئن مستقبل جي تاريخ سان هٿ ڇراند نه ٿي سگهي.

— ڄام ساقي

پس منظر

۴

شروعاتي سرگرميون

۴ مارچ جي تحريڪ بنيادي طرح سان سنڌي شاگردن جي جدوجهد جي ٽئين لهر هئي جا اکين انهي کان وڌيڪ گهري ۽ ٽهليل هئي. سنڌي شاگردن جي تحريڪ جي پهرين لهر ۱۹۵۵ع ۾ اڀري پر وچولي طبقي جي موجود نه هئڻ ۽ تعليم جي صرف وڏن ماڻهن يا مٿاهين وچولي طبقي تائين محدود هجڻ ڪري چند شاگردن جي ون يونٽ خلاف هڪ اڌ مظاهري کان پوءِ ختم ٿي ويئي.

ٻي لهر ۱۹۶۲ع ۾ اُٿي جنهن جا عملي طرح جدا ٻه ڀاڱا هئا: هڪ تنظيمي وهڪرو — جڏهن سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي شڪل اختيار ڪئي، ٻيو شعوري وهڪرو — جنهن ون يونٽ خلاف ڪجهه همفليت ڪڍيا ۽ ٻئين تي ”ون يونٽ ٽوڙيو ورنه؟“ لکڻ جي تحريڪ هلائي. اها لهر پهرين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ گهري ۽ ٽهليل هئي ۽ سنڌ جي چڱن خاصن لاهين شهرن تائين ويئي. ڇاڪاڻ ته ان وقت تائين به وچولو

طبقو مناسب انداز ۾ موجود نه هو ان ڪري اها گهڻو وقت جڳا ڪري نه سگهي. ان کان سواءِ هن تحريڪ جي لاکامي يا گهڻو عرصو نه هلڻ جا ٽي سبب هئا: پهريون اهو ته اها ان وقت سڄي ملڪ ۾ هلندڙ شاگردن جي ايوب شاهي خلاف تحريڪ سان ڳنڍجي نه سگهي. جنهنڪري نه رڳو ان تي اثر وجهي نه سگهي پر اٽلندو ان کان الڳ رهي شاگردن ۾ مايوسي پيدا ڪئي. ٻيو سبب اهو هو جو اها ان وقت جي وزير ذوالفقار علي ڀٽي جي اثر هيٺ هئي. جنهن صاحب سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي رڳو کيس ڊنر ڏيندڙ فيڊريشن بنائڻ پئي گهريو. جنهن ۾ هو صاحب ڪامياب نه ٿيو ۽ جماعت ختم ٿي ويئي. ٽيون سبب اهو هو جو فيڊريشن جي مرڪزي ليڊر شپ (اڳواڻي) ڪمزوري سبب ڪجهه ڊپ ۽ ڪجهه ڀٽي صاحب جي چوڻ تي ڀتين تي لڳيل ون يونٽ خلاف نعرن کان پنهنجي لاتعلقي جو اظهار ڪيو. ان کان پوءِ ٽئين لهر ۴ مارچ ۱۹۶۷ع واري آهي پر ان کي ڄاڻڻ کان اڳ ئي لهر ۳-ي لهن ۽ تقريباً ماٺ وارو عرصو ۽ ٽئين لهر جي ڇاڙهه وارن وقعن ۽ واقعن کي به هرڪن ۽ پروڙن جي ضرورت آهي.

۱۹۶۷ع جي آخر ٽائين ٻي لهر ختم ٿي چڪي هئي. ان جي حالت اها هئي جو ۱۴- آڪٽوبر ۱۹۶۳ع ۾ سنڌ يونيورسٽي مان ڪجهه شاگرد ون يونٽ لهن

واري انهيءَ ڏينهن کي ڪارو ڏينهن ملهائڻ لاءِ گورنمينٽ ڪاليج آيا اهي ڪل ست چٽا هئا. جن ۾ بشير انصاري (هاڻوڪو انجنيئر) ديوان علي قلباڻي (هاڻوڪو هيڊ ڪلارڪ) ڊئريڪٽوريٽ حيدرآباد) شريف ميمڻ (هاڻوڪو ليڪچرار) شايد ظهور انصاري (هاڻي صحافي) ۽ ٽي ٻيا همراھ جن جا نالا هن وقت ياد نہ اٿن شامل هئا. گورنمينٽ ڪاليج ۾ ان وقت ساڍا ٻارهن سو شاگرد پڙهندا هئا جن مان آڌ ۱۰ اڪيلو هئڻ همراھن مان شامل ٿيس ۽ ائين ان چئن ئي ڪاليج مان چڪر ڏلوسين. ان کان پوءِ همراھن کي هيرآباد تائين اماڻي موٽيس.

باعمل تنظيم جي ضرورت

انهي ۱۹۶۳ع کان وٺي ۱۹۶۴ع جي سيپٽمبر تائين وڏو همفليت وغيره ون يونٽ خلاف ورهائيندا هئاسين يا ڪينٽين ۾ ويهي ون يونٽ جي پروپيگنڊا ڪندا هئاسين. باقي ٻيو ٿيو خير — آخر سيپٽمبر ۱۹۶۴ع ڌاري صلاح ڪئي سين ته ٻيلي ائين ڪم نہ هلندو ڪا تنظيم وغيره ٺاهجي. انهن ئي ڏينهن ۾ مديجي ۾ هاري ڪانفرنس ٿي هئي جنهن ۾ پورهيت طبقي سان پنهنجي دلچسپي سبب آڌ ۽ ويو هوس. اتي ڪامريڊ غلام محمد لغاري ۽ مليو. هن صاحب سان ڪجهه ڪچهري به ٿي، ون يونٽ تي سندس ڪار جي ڌرڻي پئي وئي. آخر ڇهه مهينا ”سائين! اسين شاگرد ڪا تنظيم وغيره

ٺاهڻ گهروڻ ٿا ان ٻاٻت ڪو صلاح مشورو ڏيو
 انهي نسي پاڻ چيائين ”ٻاٻا چڱو ڪم آهي ڪريو،
 مشورو ڪهڙو ڏيانو؟ باقي هن سال سنهنجي ڀائيجي
 يوسف لغاري يونيورسٽي ۾ داخلا ورتي آهي. ان سان
 ملجو ڪهڻو ڪري اهو شامل ٿيندو.“ آءٌ واهس آيس
 بيزن بلوچ، يونس ڪتري، اسماعيل آديجو ۽ آصف
 وارن سان صلاح مشورو ڪيم ۽ چيم ته پاڻ کي تنظيم
 جو ڪنوينر يونيورسٽي مان ڪٿڻ گهرجي. ۽ اتي ٻڌو
 ائين ته غلام محمد لغاري جو ڀائيجو آيو آهي ان کي
 ڪٿي ڪجي. سيپٽمبر ۾ گورنمينٽ ڪاليج ج-ي ڇپر
 تي ميٽنگ ڪئي سين ان کان اڳي يوسف لغاري کي
 گرونگر واري هاسٽل ۾ ڳولي وڃي هٿ ڪيم ۽
 چيو مائٽس ته هيئن جماعت ٺاهڻ جو پروگرام آهي ۽
 توکي ڪنوينر ڪرڻ جو خيال آهي تون ڇا ٿو چوين؟
 يوسف راضي ٿي ويو ته کيس ميٽنگ جو اطلاع ڏيئي
 موٽي آيس گورنمينٽ ڪاليج جي ڇپر تي ويٺاسين
 ڪافي انتظار ڪيوسين پر يوسف نه آيو، ته مون شرم
 کي اڳڙيون وجهڻ لاءِ ڪلاڪ کن جي انتظار کان
 پوءِ هراڻن کي ٻڌايو ته يوسف جي ناني تمام سخت
 بهمار ٿي پيئي هئي، شايد ان ڪري اچي نه سگهيو
 آهي خدا خير ڪري باقي ميٽنگ شروع ڪريو. ان
 ميٽنگ ۾ رڳو فيڊريشن ج-ي نالي تي غور ڪيوسين
 ڪهڻي نالا ويچار هٿ آيا نيٺ حيدرآباد اسٽوڊنٽس

فيڊريشن نالو رکيو سين جو ان وقت سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ختم ٿي چڪي هئي ۽ ان جي اڪيلي نواب شاهه ۽ بچيل شاخ پاڻ تي نواب شاهه اسٽوڊنٽس فيڊريشن نالو رکيو هو. اسان اهو به فيصلو ڪيو ته ائين جڏهن سڄي سنڌ جي شهرن ۽ جماعتون ٺهي وينديون تڏهن سڄي سنڌ ليول تي جماعت ٺاهبي. هن ميٽنگ ۾ اسماعيل ايڊيجو، آصف لطيف، بيزن هلوچ، يونس ڪٽري، لطيف سومرو، حبيب خواجہ، آءِ ۽ ڪجهه ٻيا همراہ شريڪ ٿياسين. آخر ۾ ٻي ميٽنگ لاءِ فيصلو ڪيو سين ته اها سچل ڪاليج ۾ ۱۰ - آڪٽوبر تي ٿيندي جنهن ۾ فيڊريشن جا عهديدار: ڪنويز ۽ سيڪريٽري چونڊبا — انهي ميٽنگ کان پوءِ آءِ وري ٻئي ڏينهن گرونڊر هاسٽل ڏانهن ويس جتي يوسف کي هن ميٽنگ جي ڪاروائي بابت ٻڌايم ۽ کيس اطلاع ڏنم ته ۱۰ - آڪٽوبر شام جو وري ميٽنگ ٿي رهي آهي پاڻ ان ۾ اچڻ جو يقين ڏيارين.

ڏهن آڪٽوبر تي وري گڏياسين. ڪافي دير جي انتظار کان پوءِ همراهن کي ٻڌايم ته ”ٻيلي آءِ ڀانيان ٿو يوسف جي ناني جيڪا بيمار هئي سا گذاري ويئي آهي، ڪلهه سڪرات جي خبر هئي“ پوءِ ڪاروائي شروع ٿي. آءِ دل ٿي دل ۾ ٻڄندو رهيس ته ڪٿي ائين نه ٿئي جو يوسف اچي وڃي ۽ ناني مرحوم واري خبر جي ترديد ڪري مون کي شرمندو ڪري. پر شڪر

جو همراہ نہ آيو۔ خير سو ان ميٽنگ ۾ يوسف کي غير حاضري ۾ ڪٽوڻر مـون کي سيڪريٽري چونڊيو ويو. ان ميٽنگ ۾ موجود دوست رفيق ميهڻ کي چيوسين، جنهن هالا ۾ فيڊريشن ٺاهڻ جي حامي ڀري، جيڪا ڪجهه عرصو هوءَ هالا اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي نالي سان ٺهي ۽ ڪم ڪرڻ لڳي. جنهن ۾ رفيق کان سواءِ، معين، ڪرم علي، عاقل، عبدالرزاق، مينگهوسل، عزيزالله ۽ ٻيا ڪم ڪرڻ لڳا. ۶۴ع ۾ ئي مون سائنس پڙهڻ ڇڏي ڏني. انڪري هاها سائين ناراض ٿي ويا ۽ خط لکيائون ته يا سائنس پڙه يا موٽي ڳوٺ اچ — ڳوٺ ٿو وڃان ته ڪم ڪري نه پيو سگهان، انڪري لاچار گذر سفر لاءِ نوڪري ڳولڻ شروع ڪيم. اهي ڏينهن ڏاڍا تڪليف وارا گذريا. شهر ۾ هڪڙو دوست نجم الدين ميمڻ رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ان وٽ وڃي ماني کائڻي هڻي ته ڏيڻ روٽي هڪوڙن تي گذران ڪبو هو. آخر ئي چار مهينا رڻ کان هوءَ واپس اچي هالا واري بلنگ آفيس ۾ ڪلارڪي ملي جيڪا ساڍا پنج مهينا کن ڪيم هوءَ وري والد صاحب جن راضي ٿيا ته اها ڇڏي ڏنم. نوڪري وارن ڏينهن ۾ به شام جو ڪم ڪار لاءِ ڪاليجن يا هاسٽلن ڏانهن هليو ويندو هئس. وري فاطمه جناح جي چونڊڻ واري موقعي ته جلوس جلوس هوندو هو ته صبح جو به آفيس مان ڪسڪي ويندو هوس. وري ۱۹۶۵ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان

جي جنگ ٿي. اسان اهو سمجهيو هئي ته اها اسان لاءِ نقصانڪار آهي (جيڪو پوءِ ثابت ٿيو جو سنڌ جي لکها ايڪٽر زمين فوجهن کي ڏني ويئي ۽ هڪ ڊگهي عرصي تائين هنڪامي حالتون نافذ رهيون). پر ان بابت ڪجهه به وڌيڪ ته نه ڪري سگهياسين. هڪڙو نوان ٻيو تعداد ايترو وڏو نه هجي ۽ مٿان وري سياسي حلقن جو تعاون گهٽ — بهرحال رات جو رنگ ڊها ۽ برسن کڻي ڀتين تي لکڻ شروع ڪهوسين: ”ڪشمير ڪشميرين جو آهي“ ۽ ”سيٽو سينٽو چڙي ڏيو.“ انهن ئي ڏينهن ۾ ڪامريڊ غلام محمد لغاري ڏس ڏنو ته مهر حسين شاه هتي سچل ڪاليج ۾ داخلا ورتي آهي ۽ خالد ميموريل اسڪول ۾ پڙهائي ۾ ٿو، ان کي ۽ چئو توهان کي هٿ وٺرائيندو. سو ڀتين تي لکڻ واري ڪم ۾ عنايت ڪشميري، فدا حسين، علي اڪبر بروهي، ريعان، مير ٿيپو، غلام نبي، مهر حسين شاه ۽ آءٌ هٿاسين. يوسف شامل ٿي نه سگهيو. ان کان ٿورا ئي ڏينهن پوءِ هدايت ۽ نديم اختر سان ۽ ملاقات ٿي ۽ آهي ۽ هن ڪم ۾ شامل ٿيا. جنوري ۱۹۶۶ع ۾ اعلان تاشقند ٿيو ته اسان ان جي حمايت جو اعلان ڪيو. ساڄي ڌر وارين شاگرد جماعتن جمعيت طلبا وغيره ۽ ڪجهه نام نهاد اسلامي قسم جي يونينن جي عهديدارن ان تي ڏاڍي هاڻ دوس مچائي پر اسين اٽل رهياسين. ظاهر رضوي (ٻيو ظاهر حسين ۽ هو جو فرق برست ۽ ساڄي ڌر جو حامي هو) انهن ڏينهن ۾

اسان سان شامل هو. هن کان مٿي ڪاليج ۾ ٿيندڙ اعلان تـاـشـقـنـد خـلـاف جـلـسـي ۾ اعلان جـي حـمـايت ۾ ڪالهارايوسين ۾ ويچارو ڏاڍو هٿرت (Hoot) ٿيو. جميعت طلبا وارن نـعـرا لـڳـايـا: ”سرخو آهي“ ”روس ۽ ڀارت جو ايجنٽ آهي“ سو هـمـراڻ تـقـرير پوري ڪري نه سگهيو. ان کان ڪجهه ڏينهن پوءِ اسان کي فيروزالدين منصور جو ۱۹۵۳ع ۾ لکيل همفليت هٿ لڳو. سو پڙهي ڏاڍا متاثر ٿياسين ۽ ان جي روشني ۾ پهرين مٿي تي هڪ همفليت ڪڍيوسين جيڪو سائڪلو اسٽائيل ٿيل هو اهو اردو سنڌي ٻنهي ۾ هو. ان ۾ ڇپيل هو ته سنڌي، بلوچي، پشتو، پنجابي ۽ بنگالي قومي زبانون آهن انهن کي تسليم ڪيو وڃي ۽ سرڪاري زبانون بنايو وڃي. اردو قومي زبان ڪانهي رڳو رابطي جي زبان ٿي رهي سگهي ٿي. ان همفليت جو مواد منظور ڪرڻ واري ميٽنگ ۾ اسين ڪل ڇهه ڄڻا شريڪ ٿياسون. اها ميٽنگ سنڌ يونيورسٽي جي پراڻي ڪيمپس واري ڇپر تي ٿي هئي ۽ ان ۾ ۱۰ يوسف لغاري نه آيو هو. هن ميٽنگ ۾ علي اڪبر بروهي، طاهر رضوي، عنايت ڪشميري، فدا حسين غالباً مير ٿيو ۽ آءٌ شريڪ ٿياسين. همفليت ته اڪثر ان جو اثر ۾ ڇڱو ٿيو پر ڪجهه قوم پرست دانشورن ان تي ڏاڍو منهن گهنجايو، جي هي قومي زبان وري ڇا؟ هروڀرو حڪومت کي ناراض ڇو ٿا ڪريو. بس رڳو سرڪاري ٻولي لکو اهو ڪافي آهي.

ڪجهه عرصي کان پوءِ انهيءَ ڳالهه جي ضرورت محسوس ٿي ته ڪم ۾ وڌيڪ سرگرمي، لهڙي ۽ رابطي لاءِ فيڊريشن جون باقاعدي چونڊون ڪرائجن ۽ يونينن جي چونڊن ۾ به بهرو وٺجي. تن ڏينهن ۾ نواب شاھ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا ٻه دوست به حيدرآباد ۾ اچي داخل ٿيا هئا ۽ هاڻي هتي حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا ڪارڪن اچي ٿيا سي هئا، منير سنڌي (هاڻي اديب) ۽ عبدالواحد اروهي (هاڻي وڪيل ۽ سياسي ڪارڪن) فيڊريشن جي ميٽنگ ڪئي سين ته يولئين ۾ ڪهڙا اميدوار بهارجن. ان ميٽنگ ۾ يوسف لغاري ته به آيو هاڻي ٻيا ڪافي همراھ آيا سو فيصلو ڪيوسين ته سچل ڪاليج مان مهر حسين شاھ، سنڌ لا ڪاليج مان عبدالواحد اروهي ۽ شفيق ٻراچي، سٽي ڪاليج مان عنايت ڪشميري کي بهارجي. يونيورسٽي لاءِ اتان جو ڪو دوست موجود نه هئڻ سبب يوسف لغاري تي اهو چڏيوسين ته هو فيصلو ڪري. پوءِ يوسف هاڻ پيٽو. خير ان بعد وري فيڊريشن جي ميٽنگ رکي سين پر اها ڪرونگر هاسٽل ۾ رکي ويئي ته جيئن يوسف به شريڪ ٿئي. اني هن ڳالهه تي ويچار ڪيوسين ته هاڻي فيڊريشن جو ساليانو اجلاس سڏائجي. فيڊريشن جي اها بهرين ميٽنگ هئي جنهن ۾ اسان جو ڪنوينر يوسف لغاري شريڪ ٿيو هو. هن ميٽنگ ۾ سالياني اجلاس جي صدارت لاءِ عنايت ڪشميري پٽي صاحب جو نالو تجويز

ڪيو جيڪو تازو وزارت تان لٿو هو ۽ معتوب هو (اها ٻي ڳالهه آهي ته تجويز پيش ڪرڻ لاءِ عنايت ڪشميري ۽ منظور ڪرڻ لاءِ اسين سڀ اڃ تائين شرمسار آهيون.) نالو منظور ٿيو. ته آءُ ۽ مهر حسين شاه ڪراچي وڃي پٽي سان مليا سين جتي پهريائين ته چيائين: ”ميان توهان کي حڪومت ڏاڍو تنگ ڪندي ان ڪري سوچيو.“ اسان ورائيس ته اسين سوچي آيا آهيون، ته وري چيائين: ”وزير هوس تڏهن ملو ها ته، توهان کي ڪو فائدو به پهچائي سگهجي ها هاڻي آءُ ڇا ٿو ڪري سگهان!!“ اسان چيس اڳي توهان وزير هئا، ايوب خان جي وزير اسان مله اسان لاءِ شرم جهڙي ڳالهه هئي هاڻي توهان هن کان الڳ آهيو تڏهن ته، آيا آهيون. خير سو ڊسمبر جي ۱۳ - تاريخ مقرر ڪئي سين. واپس اچي ميٽنگ ڪئي سين ميٽنگ سچل ڪاليج ۾ ٿي ان ڪري يوسف لغاري شريڪ ٿي نه سگهيو. پر زميندارن سچل ڪامريش ڪاليج جو سڪندر علي خواجہ فيڊريشن ۾ شريڪ ٿي چڪو هو اهو به هو (هو سندس ڪاليج يونين جو نائب صدر هو) ميٽنگ ۾ سالياني اجلاس لاءِ بندوبست ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ۽ ٻيو فيصلو ڪيو سين ته وائيس چانسلر کي (ان وقت حسن علي عبدالرحمان هو) سندس اختيارن کي نظر ۾ رکي مطالبن جو ميموراليم پيش ڪريون. جيڪو نائب ۽ سائيڪلو اسٽائيل ڪرائي

۲۲- نومبر تي ٻيڻ ڪيوسين. ان ۾ ۱۵ مطالبو آيل هئا. جن مان ٽي مکيه هي هئا:

۱- هر سال وڻجندڙ داخلا ٽي بند ڪرائي وڃي.

۲- ايم. اي ۾ مادري زبان ۾ جواب لکڻ جي اجازت ڏني وڃي.

۳- شاگرد پوليٽن ٽي مڙهيل آمرانه آهن (جيڪو پاڻ ٽي مڙهيو هئائين) ختم ڪيو وڃي. ۴ يونين کي پنهنجو آئين پاڻ ٺاهڻ جو اختيار ڏنو وڃي. محترم حسن علي عبدالرحمان اهي مطالبو مڃڻ کان انڪار ڪيو.

اسين سالواري اجلاس جي تياري ۾ رڌل هئڻ سبب ڪاليجن ۾ اليڪشن ورڪ وغيره نه ٿي ڪري سگهون. پر ان وچ ۾ سچل ڪاليج مان سهر حسين شاهه بنا مقابلي چونڊجي آيو. لاڪاليج مان عبدالواحد بروهي ۽ چونڊجي ويو باقي وڃي ٻه همراه ٻچيا هئا: يوسف لغاري ۽ عنايت ڪشميري. اتي مقامي يونٽ جا چوڪرا ۽ چوڪريون به ورڪ ڪندا رهيا. پر ائين به ايترو گهڻو نه وڃي سگهياسين. آءُ ۾ ڪل ٽي چار دفعا ٽي يونيورسٽي يا سٽي ڪاليج ويس، پر يوسف لغاري مون کي چيو ته ”مون کي رڳو سالواري اجلاس جا دعوت ناما چڱا خاصا ڏجو، ورڪ هائيهي ان مان ٽي ويندو. مالي مدد ڪرڻ اسان جي حيثيت کان مٿي جي ڪالهه هئي. خير سو

اجلاس لاء ڇنڊو وغيره گڏ ڪيوسين ان ۾ علي اڪبر ابراهيمي، عنايت، فدا حسين، عبدالحميد هليجو ۽ ربحان سڀني همت ڪئي ۽ اسين ڏيڍ هزار کن روپيا گڏ ڪري وياسين. اجلاس جا دعوت ناما ڪل هزار کن ڇپيا هئا. سڀني ڇنڊو ڏيندڙن، وڪيلن، اديبن ۽ شاگرد يونينن جي عهديدارن کي ڪارڊ ڏيڻا هئا، سو وٺ وٺان ٿي ويئي باقي وڃي مون وٺ ڪارڊ مٽ ڪن ٻچيا. همراه ۾ ڪجهه رهيل هئا، تنهن ۾ يوسف به اچي نڪتو ڇيائين ۽ سو ڪارڊ ڏي، هاڻي اهي ڪٿان اچن؟ سو همراه ڪاوڙجي نڪتو. چئي بس نڪو ٿو آءُ يونيورسٽي جي اليڪشن وڙهان، نڪو فيڊريشن سان فيڊريشن سان تعاقب آهي ۽ هليو ٿو وڃان ميرپورخاص. — هوڻان لڳو سانس ڪراچي هوٽل تي وڃي ورتومانس ان ۾ ويهاري. ۴ کن ڪارڊ ڏيئي هرڇا به تڏهن وڃي همراه ڪجهه ٿڌو ٿيو. هٿا باقي ٿورا ٻچيا هئا سو سياستمدانن جو مون کي پڙهڻو هو ان جو ڪاپيون تہ ٺهرائي سگهياسين پر ڪنوينر جي رپورٽ ڇهرائي سڀني جا يوسف کي پڙهڻي هئي. ۱۱ - ڊسمبر تي مير رسول بخش خان (جنهن صاحب ڀٽي جي ترڪن جو بندوبست ڪيو هو) جو نياپو مليو جي باها هيڏو ماڻهو پيو اچي اسٽيشن تي استقبال نه ڪريو. اسين اڳي ئي رڌل — ڀٽي کي گهرائي هئي سوچيوسين تہ ون يونٽ هاءِ ٽي ڪالهايائين تہ اسان جو تہ بگهر ۽ هاڻي ۾ ويو سو ڏجي

۸ اچي وياسين.

خير مير صاحب پنهنجي خرچ تي استقبال جا پوسندڙ
 ڇهرايا، گاڏيءَ تي الاهي ماڻهو ويسا. اسان پنهنجي
 طرفان ان ڪم تي عبدالحنئي هليجي ڪي لڳايوسين.
 اُنون لياقت ميڊيڪل ڪاليج (L. M. C) ويس ۽
 ڪامل راجپر ڪي چيم ته پسون ڪٿي اچي استقبال
 ڪجو. ڪامل اهو ٻڌي مون ڏانهن ڏٺو ته اچي گل
 ۸ چٽڪياسين. اسان پنهجي ڪي اهو وقت ياد آيو جڏهن
 پتو وزير هو، ڪامل ان جو استقبال ڪرڻ لاءِ اسٽيشن
 تي پسون وٺي آيو هو ۽ اسان اتي ”ون پونٽ ٽوڙيو“
 جا نعرا هنيا هئا. جنهن تي پتو ته ناراض ٿيو هو پر
 ڪامل ۸ ڏاڍو ڪاوڙيو هو. اسان ڪي اهو ۸ خار
 هو ڪجهه ڏينهن اڳ محترم جناح جا ان وقت جمهوريت
 جي علامت (Symbol) بڻجي ويئي هئي ان جي خلاف
 پتي صاحب نهايت بي ادبي وارو بيان ڏنو هو. ان
 ڪري ڪامل جي ڪاوڙجڻ جي باوجود اسان نعرا
 بند نه ڪيا. اهو جيئن پتي ياد آيو تيئن پتي ڪلياسين.
 پوءِ اُننڊي چيومانس: ”پرواه نه ڪر وقت وڏو حراسي
 جانور آهي. تون آهين هڪ فرد سان ٻڌل، اسين
 آهيون منزل سان ٻڌل سو ائين وري نه پيو ٿيندو ۽
 ۸ پيا ڪنداسين.“

خير سو استقبال ۸ ٿيو. شام جو اجلاس ۸ تمام
 وڏو ميڙاڪو ٿي ويو دعوت ناما ڏنا هئاسين، هڪ

هزار ۽ ماڻهو گهٽ ۽ گهٽ چار پنج هزار آيا هئا،
آني مون آئي سڀا سنامو پڙهيو. جنهن ۾ لکيو هئو ته
هاڻي پوڙهن دربارين جي جماعت مسلم ليگ کي ڇڏ
۽ اچي ون يولٽ جي خلاف تحريڪ هلائي ته اسين
سڀ تنهنجي پٺيان آهيون. ۽ ان سان گڏ سنڌي زبان
کي قومي زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ ۽ ماڻ ڏي. وري
يوسف لغاري آئي ڪنوينس رهوڙت پڙهي جنهن ۾
فيلڊريشن جي ماضي جي سرگرمين جو تفصيلوار ذڪر
ڪيل هو. يوسف صبح جو ئي ان جي ڊگهي هجڻ
جي شڪايت ڪئي هئي سو ڇا ڪيائين جو بهريان
۽ صفحا پڙهي وري آخري صفحو پڙهي جند ڇڏيائين.
(ان تي جلسي کان پوءِ اسين پاڻ ۾ ڪجهه ٽڪا ۽
پياسين.) پٽو صاحب ته خير سڄي سڀا سنامي کان لنوائي
ويو ۽ وڃي اسرائيل ۽ هندستان تي ويو.

ها سچ اهو ته ٿيو شام جو، صبح جو فيڊريشن جو ڪائونسل اجلاس هو جنهن ۾ عهديدارن جي چونڊ هئي. ٿوري گهڻي ڪوششن کان پوءِ پيا ته سڀ بنا مقابلي چونڊيا ويا مون کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو ۽ صدر جي عهدي تي ٽي چار همراھ آميدوار ٿي پيا ڪو هٿ تان نه پيو لهي. آخر مون اٿي يوسف لغاري جو لالو ويٺو ڪيو ۽ چيم ته بابا اسين ته هن کي ٿا سپورٽ ڪريون باقي اوهان جي مرضي — هو سابق ڪنوينر ۽ هو انهيءَ ڊايل تي سڀني آميدوارن

ڪان هٿ ڪٿاڀوسين ؟ همداراءِ صدر چونڊجي ويو.
 پنجن ستن ڏينهن ۾ ئي شاگرد يونين جون چونڊون
 مڪمل ٿي ويون جن ۾ يونيورسٽي مان ٽن ڪٿاڀوسين
 هر سٽي ڪاليج مان اري طرح هاراڀوسين. ڪجهه ڏينهن
 رکي وري فيڊريشن جي ميننگ ڪرونگر هاسٽل ۾
 رکي سين. ان ۾ بنيادي تجويز اهائي هئي ٿي. ڪا
 تحريڪ هلائجي ڪجهه مسئلا زير غور آيا، انهن تي
 بحث مباحثو ٿيو ؟ هڪراءِ ٿياسين ته غلام قادر هليجي
 (هو زرعي ڪاليج جو شاگرد هو) تجويز ڏني ٿي.
 سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪرائڻ وارو مطالبو
 به رکجي. اسان ان ڳالهه جي مخالفت ڪئي سين -
 مون چيو ته تحريڪ يونيورسٽي مان شروع ڪريون ته
 ٿيڪ آهي، ٻي صورت ۾ ٻيا مطالبا هلڻ ڏيون ٻين
 ڪاليجن ۾ ڪجهه ٿي وڃي ؟ پوءِ چڏهين يونيورسٽي
 ان ۾ شامل ٿئي تڏهن اهو مطالبو رکون. نيٺ پنجن
 مطالبن جي منظوري ڏني ويئي.

۱- داخلا في ڪاليج ۾ يا يونيورسٽي ۾ صرف
 هڪ دفعو ورتي وڃي.

۲- اير اي ۾ سنڌي ؟ اردو ۾ جواب ڏيڻ جي
 اجازت ڏني وڃي.

۳- ۴ سيڪڙي تي سيڪنڊ ڊويزن ڏني وڃي.
 ۴- شاگرد يونين کي پنهنجو آئين پاڻ ٺاهڻ جو
 اختيار ڏنو وڃي.

باقي هڪ مطالبو هن وقت ياد اچي نه سگهيو اٿم - هونئن ته، ٻي شمار مسئلن تي همفليت ڪيندا هئاسين. نوان همفليت ڇپائڻ لاءِ هئا نه هجڻ ڪري انهن جي قيمت رکي وڪڻندا هئاسين، جيئن اهو سلسلو اڳتي هلي سگهي. قيمت تمام ٿوري رکي هئي. ڏهه هئا يا هڪ اٺو وغيره. اهو طريقو ايترو هليو جو گورنمنٽ ڪاليج ۾ جڏهن هڪ همفليت تي بندش پئي تڏهن چوڪرن اچي ورايو جي ميان هو تو وارو ڏهين هئي وارو همفليت ته غير قانوني ٿي ويو. انهن مان ته ڪي ٽوڪون به ڪندا هئا ته ”ون يونٽ جو ايترو سور اٿو ته ڏهه هئا ڇوٽا وٺو؟“

هڪ دفعي شايد ۱۹۶۶ع ۾ يونيورسٽي ۾ ڊيٽ تي ڳالهائڻ ويس. اڃا اسٽيج تي چڙهيس ته، ٻنڌال مان ڪنهن نعرو لڳايو؛ ”شاگردن جا مسئلا آني آني.“ پور نه ٿيس هر ڳالهائيم پوءِ به - ڳالهائي هيٺ لٿس ته، شريف مينڇر چڙو ڪيو: ميان ڊيٽ تي ڳالهائڻ آيو هئيم يا ون يونٽ خلاف تقرير ڪرڻ - ”هائي ته، ڏاڍا ٿي ويا آهيون هر ان وقت هن قسم جي ٽوڪن يا چرچن تي ڏاڍو ڏک ٿهندو هو. خير سو ڳالهه ٿي ڪيم ته انهن پنجن مطالبن تي سچل ڪاليج ۾ ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪرايوسين. يوسف کي چيو هوسين هر هو ڪنهن سبب ڪري نه، اچي سگهيو. ٻئي ڏينهن وري ان تي آٿان جلوس ڪڍي مسلم ڪاليج مان

ٿيندا سٽي ڪاليج وياسين اتي يوسف به اچي پهتو
هن تقرير ڪئي ۽ چيو ته اسين اوهان سان گڏ آهيون.
ٽئين يا چوٿن ڏينهن اسان جا ٻه مطالبا تسليم ٿي ويا.
هڪ داخلا في هر سال وٺڻ جي ڳالهه ڪرڻ وارو ٻيو
۴ سيڪڙي تي سيڪنڊ ڪلاس ڏيڻ وارو. باقي
مطالبو تسليم نه ٿيا ۽ اهو گورڻ ختم ٿي ويو. ان
سان حيدرآباد جي شاگردن کي ٿورو ٿورو پنهنجي طاقت
جو اندازو ٿي ويو ۽ ان سان گڏوگڏ هاڻي اندازو ٿي
ويو ته شاگردن ۾ ڪجهه به چيني آهي، جيڪا تحريڪ
جو روپ وٺي سگهي ٿي. هن دور ۾ تعليم جو دائرو
۽ ڪجهه وسيع ٿي ويو هو، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين
۾ پڙهندڙ شاگردن ۾ چڱي خاصي حصي کي پنهنجو
مستقبل غير يقيني نظر اچي رهيو هو. اهو وقت غالباً
جنوري هي وچ ڌاري جو هو.

آن کان پوءِ يونين جي نمائندن جون ميٽنگون
وغيره ٿينديون رهيون. پر ٻي ڪا خاص ذڪر جوڳي
ڳالهه نه ٿي.

انهي وچ ۾ دادو ۾ اعجاز قريشي، صلاح الدين پنهور،
منوهار لعل، حئي قريشي ۽ ٻين دوستن گڏجي دادو
اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ ٺاهي ورتي ۽ انهن جي چوڻ تي
آئون اتي وڃي ٻه ميٽنگون ۾ ڪري آيس. ۽ ڪجهه
دوستن سان مليس جي اتي جي دوستن جي همت افزائي
ڪرڻ ۽ اسان جي معاملن کي دلچسپي سان ڏسي

رهيا هئا. انهن سڄڻ ۽ شوڪت سنڌي، سائين ناج صحرائي، حيات خان ۽ جوڻيجو صاحب شامل هئا. هالا ۽ ۱۰ وڃي ميٽنگون ڪري ايندو هئس، اتي ۲۰ همراه ڪافي گرم هئا، تن ڏينهن ۽ اسان ڪارڪنن جي ڪورس ۽ پڙهائي طرز بمقامتن کي گڏجي پڙهڻ (Collective Study) انهن تي بحث ڪرڻ کان سواءِ محترم جي ايم سيد جا پنڌش پيل ڪتاب ۽ اسٽالن جو ڪتاب ”قوم ۽ قوميت“ رکيو هوسين.

فيبروري جو سڄو مهينو بيانن جي ڏي وٺ ۽ گذريو. ڪمشنر مسرور ۽ سندس چاڙتن جي وٺ وٺان ته يونيورسٽي جي تعميرات ۽ هٽا ڪاڏا ويا آهن ۽ حسن علي عبدالرحمان تعصبي ماڻهو آهي سو کيس بدلي ڪيو وڃي. اسان جي دوستن جا بيان ته اهو سڀ ڪجهه غلط آهي، ان ڪري حسن علي جي بدلي نه ٿيڻ گهرجي. حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي طرفان چونڊيل سيني يونين عهديدارن جن ۽ خواجہ، مهرشاه، ۽ يوسف شامل هو ۽ ٻين مسعود نوراني مجيب ۽ يرزادو شامل هئا اهو بيان ڪريو ته حسن علي کي بدلي نه ڪيو وڃي. دوستن مون کي ۱۰ چيو ته تون به صحيح ڪر، مون چيو: هڪ ته آڏون ڪنهن يونين جو عهديدار نه آهيان ۽ فيڊريشن جي يونين وارن دوستن جون صحيحون ڪافي آهن، ٻيو ته بدلي کان وڌيڪ نوڪر شاهي جي تعليمي ادارن ۽ مداخلت واري بهلو

تي زور ڏيو ته آئون صحيح ڪرڻ لاء تيار آهيان. نه ته ٻه گڏ ته آهيان پر صحيح ضروري نٿو سمجهان. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ سڀني ڪاليجن جي عهديدارن جي ميٽنگ ٿي. انٽر ڪاليجيت باڊي جون چوالبون ٿيئون هيون. ان ۾ ٻه حصا شاگرد عهديدار سنڌي هئا ۽ ٽيون حصو اردو ڳالهائيندڙ هئا. پاڻ وارن همدارن فيصلو ڪيو ته سڀ عهديدار سنڌي ڪٿبا. هوڏانهن اردو واري مطالبو ڪيو ته اسان جو گهٽ ۾ گهٽ هڪ عهديدار ڪٿو پوءِ ڀل اهو خزانچي، جوائنٽ سيڪريٽري هجي، سوشل سيڪريٽري هجي، نه ته اسين الڳ مهاجر انٽر ڪاليجيت باڊي ٺاهينداسين. مون پنهنجن دوستن کي چيو ته ڪو به هڪڙو غير اهم عهدو ڪٿي ڏيو ته هو الڳ ٿيندا جنهن جي نتيجي ۾ شاگرد اتحاد ٽٽندو، تحريڪ جا هروڀرو گهڻا دشمن پيدا ٿيندا ۽ تحريڪ جو دائرو محدود ٿيندو ۽ انهن کي هروڀرو پهلسي ۽ ملندي هر پارن نه مڃيو ۽ الڳ باڊيون ٺهيون. فيبروري جي آخري هفتي ۾ غالباً ۲۶ يا ۲۷ تاريخ هئي، خبر آئي ته حسن علي بدلي ٿي ويو. ڏاڍو ناگهاني. ۲۸ تاريخ رات جو يوليورسٽي هاسٽل ۾ ميٽنگ ٿي. مون يوسف سان ڳالهائين ته هن ۾ ون يونٽ ۽ قومي زبان جا مسئلا ڪٿو ته ٿيڪ آهي، نه ته، نڪو تحريڪ سڄي سنڌ ۾ ڦهلجندي نڪو سڄي سنڌ سان همدرديون حاصل ڪري سگهندي. يوسف ان کان انڪار

ڪيو، ته آئون احتجاج طور نه رکڻو ان ۾ شريڪ نه ٿيس پر سڄي پهرين تاريخ آئون مٿ ڇڏيس. مون کي پنهنجي طور ائين ٻڌي لڳو ته چڻ مجيب پيرزادي، مسعود نوراني، يوسف لغاري ۽ مون فبروري جي ٽئين هفتي ۾ آستان ڪافي هائوس ۾ ويهي چئني هڪ ٻئي مٿان هٿ رکي جيڪو واعدو ڪيو هوسين ته ”ون يونٽ ٽن تائين گڏ جيئنداسين گڏ مرنديس“ تنهن ۾ شايد رولو پنهنجي ويو هو. آخر ٻي تاريخ صبح جو علي اڪبر بروهي جيڪو فيڊريشن جو نائب صدر هو ۽ هن معاملي ۾ پيش پيش هو، عنايت، مير ٽيڙي، هدايت ۽ مون ڪيترين کان ٻاهر هنگامي ميٽنگ ڪئي ۽ سوچيوسين ته دوستن سان احتجاج جو اهو طريقو غلط آهي سو شريڪ ٿجي ۽ پنهنجو نقطو نظر رکندو رهجي. ان جي پيش نظر ٻين دوستن کي به چيو سين ۽ جلوس ۾ گڏ هلياسين جيڪو پنهنجن پس تي مشتمل هو. اڳئين پس ۾ يوسف لغاري هو، ٻي ۾ مجيب پيرزادو هو، شايد ٽئين ۾ نواز علي پٽو ۽ مسعود نوراني هئا. چوٿين ۾ علي اڪبر بروهي ۽ آئون هياسين ۽ پنجين پس شڪور دائود پوٽي جي اڳواڻي ۾ هئي. جلوس جڏهن ڪمشنر آفيس ڏانهن هلڻ لاءِ تيار ٿيو ته اسان واري پس ۾ نعرا لڳا: ”ٽوڙينداسين ٽوڙينداسين ون يونٽ کي ٽوڙينداسين“ ۽ ”سنڌي زبان قومي زبان“ ان تي اڳيان کان يوسف ۽ مسعود لهي آيا. يار ڏاڍي ڪاوڙ

۾ هئا، اچڻ شرط يوسف چيو: ”ميان ون يونٽ خلاف
 نعرا لڳا ته تنهنجو مڙو ڦاڙيندس“ ان تي ٻروهي لهي
 آيو ڪاوڙ مان ٻاڙهو ٿسي چيائين ”ڪير آهي جو
 ساقي تي آگر ڪڍندو؟ اسان ان جو مڙو ڦاڙينداسين
 تيستائين شڪور دائود هوندو ڪجهه همراهن سان لهي
 آيو ۽ اچي وڃ ۾ پيو. هاڻ موصوف پنهنجي عمر،
 خاص ڪري ڏاڙهي سبب اسان سڀني تي بزرگي هلائيندو
 هو سو ماڻ ڪري، سڀ وڃي پنهنجي پنهنجي اسن
 ۾ چڙهيائين.

ڪمشنر آفيس جو چڪر ڏيئي موٽي آياسين، هتي
 ڏينهن وري ڪمشنر آفيس وياسين ته ڏاڍي هوليس هئي
 ڊهتي ڪمشنر سان ٻروهي جو جهڙو ٿي ويو. هن چيو
 هليا وڃو ته گولي هلائيندس، اتي ٻروهي علي اڪبر
 مڇرجي کڻي ٻڌڻ مان جهليڪ چي ”ماڪا..... چلائو
 گولي“ — ڊي. سي هاڻ ڇڏائي ڪسڪي ويو. ايتري
 ۾ ڪنهن چوڪري (الائي ڪنهن جي چوڻ تي) هڪ
 اس تي چڙهي نعرو هنيو ”صدر ايوب زنده باد“ وري
 چيائين صدر ايوب هر هيٺان رڳو ڪنهن هڪ جو آواز
 اڀريو ”زنده باد“ — مون وڃي يوسف کي جهليو ته،
 اهو چسا آهي؟“ هن چيو الائي هر چڱو ٻيو ڪري
 ايوب خان کي خبر هوندي ته اسين سنڌي شاگرد سندس
 خلاف نه هر رڳو هڪ مسرور جي خلاف آهيون ته هو
 هن جي بدلي به ڪندو ۽ اسان تي ڪو ايڪشن نه

گڏندو۔ مون چيومانس پليل آهين۔ پر اسين ٺهي نه
 سگهياسين۔ بهرحال اتان موٽي آياسين، نعرا ميهنگون
 وٽ وٺان رهي، ٻئي ڏينهن لاءِ اسان جلوس ۽ ڪپڙي
 جو پوتو ٺاهي ان کي ساڙڻ جو پروگرام ٺاهيو، طئي
 ٿيو ته هاسٽل وارا صبح واري جلوس کان پوءِ وري
 شام واري ۾ ايندا ۽ شهر وارا پوتي سميت سندن انتظار
 شهر ۾ ڪنداسين۔

۴۔ مارچ

ٻئي ڏينهن ۴ مارچ هئي، اسان جا ته اهي منصوبا
 هئا پر حڪومت جا خبر وٺي جون خبرون ته
 ٻانڊيٽڙا پيا ڏيڻ آڻ ڪجهه احوال ان جو به ڏيندس،
 ۴ مارچ تي شام جو وقت اچي پنجن کان مٿي ٿيڻ
 لڳو، پر اسان جا هاسٽل وارا ساڻي اچا نه پهتا۔ اسين
 اولڊ ڪيمپس ۾ سرور جو پوتو سائيڪلن جي اسٽينڊ
 واري وٽ ۾ ٽنگيو بيٺا هئاسون، سڀ نوجوان، ٻي فڪر،
 ڪل پوک ۾ لڳا پيا هئاسن، دير ٿي ته پريشان ٿيڻ
 جي بدران اچي ٻي وندر ۾ لڳسین، ڪنهن همراھ صلاح
 ڏني ته انهي سرور سان دل وندرايو، سو ان سان
 حرڪتن ڪرڻ جا قاعدا قانون ٺاهياسين۔ ان ۾ ٽڪ
 بچو، لڪڻ ۽ ٻيون حرڪتون ۽ انهن جون فيون۔
 سامهون ايس هي آفيس مان ڪجهه آفيسر قسم جي
 جانورن شوڪي ٻئي ٺهاريو ته پر اسان لغت نه ڏني سين۔

اسان کي صورتحال جي سنگينيءَ جو ڪو احساس ڪونه هو. اسان ٻئي سمجهيو ته هو ٻوٽي جي ٻي عزتيءَ تي ٻيا ٻچن ۽ ٻچرن ۽ ڪجهه ڀارن ته انهن جو بچڻ سان ٻئي آڌرڀاءُ ڪيو. ان مهل اسان مان ڪنهن جي هم ڪمان ۾ نه ڪونه هو ته ڪو ڄامشوري جي رستي تي اسانجن سنگتين سان ڪو ويل وهي رهيو هوندو. ”ڀينر آءُ پلياس، نه ته سڪ سمهن ڇا لڳي؟“

ٿوري دير کان پوءِ اسڪوٽر تي هڪڙي همراھ اچي ٺڪا ڪيو، ٻڌايائين ته هيئن پوليس همراھن کي رستي تي ورائي ويئي. ڪا خبر ڪانهي ته ڪيترا شهيد ٿيا، ڪيترن جا مٿا ڦٽا ۽ گرفتارين جو نه ڪو ڪاٿوئي ڪونهي، اسين سڀ ٻاهه ٿي اتان نڪتاسين، سنڌ لا ڪاليج بند ڪرايوسين، اتان سچل ڪاليج، سو بند ڪرائي، اتان مسلم ڪاليج اهو بند ڪرائي پوءِ واپس يونيورسٽي ڏانهن موٽڻ لڳاسين. مون رڳو سچل ڪاليج ۾ تقرير ڪئي. مسلم ڪاليج ۾ رڳو مسعود نوراني تقرير ڪئي. موٽندي مسلم ڪاليج جي دروازي تي بيٺل بس کي چوڪرن پٿر هنيا ۽ شيشا ڀڳا. اتان اڳتي ايندي وري ڪجهه همراھن ريڊيو جي عمارت تي پٿر وسايا، تالچو ٻوليس اچي هٽائين — اتان گهمي ڦري اچي يونيورسٽي پهتاسين. ٻوٽو اڃا ٽنڪيو پيو هو، اهو وڻ تان لاهي، يونيورسٽي ۽ ايس ٻي آفيس جي وچ ۾ روڊ تي ان کي ٻاهه ڏئي سين. نعرا

هنيا سين ڪجهه دوستن ڪاوڙ وڃان ان سڙندڙ اوتري
کڻي لتون ۾ هنيون. اتان وائڊا ٿي اچي چوڪرين واري
چتر تي ويٺا سين. ميننگ ڪئين ۽ ان ۾ ايڪشن ڪاميٽيون
ٺاهيوسين.

۵ تاريخ صبح جو ڪاليج وغيره بند ڪرائي اولڊ
ڪيمپس ۾ ويهي ايڪشن ڪاميٽي جي ميننگ ڪئي
سين. جنهن ۾ ۲۰ مڪي. مسئلا هئا هڪ اهو ته وزيرن
سان ڳالهه ٻولهه جو ۱ ٻيو اهو ته ڪهڙو عمل ڪريون؟
وزيرن سان گفتگو بابت طمني ٿيو ته اها زاهد منور،
مسعود ۽ ٻيا دوست ڪنڊا مون ۽ ڪجهه ٻين دوستن
اسان واري ڪم ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو. ان جا اسان
۾ حصا ڪيا هڪ ته بمفليت ڪليون. ٻيو اهو ته
پتڻ تي نڪرا لکون. بمفليت لاءِ همراھ لکي رات جو
شروع ٿي ويا. انهن ۾ لال قادر، عمر پٽي، احمد شاه
بخاري، ستار ٻارڪڙي، نظاماڻي ۽ ڪجهه ٻيا همراھ
شامل هئا. مون يارن کي چيو ته مشين ڪڍي يونيورسٽي
جي پٺئين هاسي لائبرري جي ڀرسان ڪڍي ڪريو ٻه يارن
نه مڃيو. مون چيو هن سائيڪلو اسٽائيل مشين جي
چڪا چڪا ايس هي آفيس ۾ ٻڌي هوندي چاڪاڻ ته
يونين آفيس بلڪل ايس هي آفيس جي ويجهو آهي. ته
ڪنهن يار چيو ڀلا ڇو نه ٿا ڇا؟ پوليس ٿوريئي يونيورسٽي
جي اندر ايندي. خير مون کي ته وري پتڻ تي لکڻ
وارو ڪم هو سو مان اتان نڪري ويس ۽ وڃي مسلم

ڪالڇ هاسٽل ۾ هٿس جتي عبدالحميد هليو، عبدالرزاق
 سورو، عنايت ڪشميري، هدايت، مير تپو ۽ ڪجهه
 ٻيا دوست انتظار ڪري رهيا هئا. اتي رنگ ٻاري
 ڇهه ست ڊالڊا وارا دها ڀرياسين ڪجهه ٻرڻ ڪنياسين
 ۽ ڪجهه يارن ڪپڙن جا ٽڪر ڪنيا، ته انهيءَ مان
 لڪنداين ۽ اسان ٻن ٻن جا گروپ ٺاهيا. ٻيا ته سڀ
 خير سان موٽي آياسين. رڳو هدايت ۽ عنايت نه موٽيا.
 انهن جي حصي ۾ تلڪ ڇاڙهي وارو حصو آيو هو.
 همراهن لکيو هئي ته پوليس اچي هتي، سو وارن مان
 جهلي گهلي مار ڏيئي گاڏي ۾ کڻي وڃي مارڪيٽ
 ٿاڻي جي لاکب ۾ ڇڏيو، اتي همراھ ٻيا داخلا
 ڏيکيا ٻيا هئا تان جو هفتو ڪن پوءِ حفيظ قريشي صاحب
 اوچتو اتي ويو تنهن وڃي ڇڏاين. اسان لکڻ لاءِ ڪل
 چار نعرا طئي ڪيا هئاسين. (۱) ون يولٽ ٿوڙيو-
 (۲) سنڌي زبان قومي زبان- (۳) حسن علي کي واپس
 آڻيو- (۴) مسرور ڪٿو هاءِ هاءِ (ڪتن کان معذرت
 سان.

خير سو هئي ڏينهن صبح جو آءٌ مسلم هاسٽل مان
 نڪري يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ويس ته ڏسان پمفلٽ
 جو ڇا حال آهي. اتي ته ڪاري وارا ڪڪ هئا، رڳو
 رينجرز جا سپاهي بيٺا هئا. اتان موٽي پاسي ۾ شهباز
 هوٽل ۾ اچي نيرن ڪرڻ ويٺس جو هاسٽل ۾ دير سان
 سهڻ ڪري دير سان آيو هو. ته بنا چانهه پائي

پونيورستي ۾ پهتو هوس. نيرن ڪري لائڻ ۽ ڇانهه پئي
 پيتم نه، پنج ڇهه، پوئس وارل هڪ صوبيدار ۽ هڪ
 سي آه ڏي وارو پاسي واري ٿييل تي اچي ويٺا. ڪجهه
 چرڪيس نه، سهي هر آرام سان ڇانهه پيئندو رهيس.
 ڇانهه بي ورتم نه، همراه اٿي آيا، ڇو هل ايس بي
 صاحب پيو سڏي ڪو ڪم آهي. اهو نه آڻ سمجهي
 ويس ته ايس بي کي ڪا سڱا بندي ته ڪرڻي ڪانهي
 سو پڪڻي پڪ ٻڌندا، سو چيو مان ته هوئل جو بل
 ڏيو نه هلايو. صوبيدار چيو تو نيرن ڪئي آهي تون
 ڏي، مون چيومانس پوءِ آڻ ويٺو آهيان ائندس به پنهنجي
 مرضي سان. آخر ڪجهه رڳو رڳو ڏيڻ کان پوءِ صوبيدار
 بل ڏنو جو ڪل ۱۴ آنا هو. اتان نڪري ايس بي
 آفيس ۾ وٺي ويا ۽ ڏي آه بي جي انسپيڪٽر جي
 ڪمري ۾ وهاريائون جيڪو مسجد سان لڳو لڳ آهي.
 اتي ڏاڍو ڀوک ٿيو. ڏٺا ته مون کان اڳ اتي هڪ
 شاگرد قسم جو همراه ويٺو آهي. چيائين ”ادا اوهين
 به اچي ويا؟“ نه سڃاڻن جي ڪري مون کي مٿس ڏاڍي
 ٻاهه لڳي. مون سمجهيو هي به ڪو سرڪار جو ماڻهو آهي
 جو شاگرد ۾ ڪم ٿو ڪري، سو منهن ۾ گهٽل وجهي
 چيومانس ”نوڪي چامي؟“ ويچارو ماڻ ٿي ويو. وري
 گولڊليف جو ٻاڪيٽ ڪڍي سگريٽ آڇ لاءِ مون
 ڏي وڌايائين ”ادا سگريٽ هيا“ مون وري ڪاوڙ
 مان ڏانهنس ٺهاريو، ۽ چيم ”نه! ڪانهي ضرورت“

همراه وزي به سات. ڪجهه دير کان پوءِ ٻي ايس بي
 آيو. ان اچي مون کان پورو پتو لکايو ته ڪنهن جو
 پت آئين؟ ڇا ٻيو پڙهين وغيره. ان کان پوءِ وري
 ان همراه ڏانهن متوجہ ٿي ڇڏائين. ”ها مسٽر يوسف
 ٽالپر تنهنجي هيءُ جو نالو ڇا آهي؟ ساڳي مون واري
 ڪاغذ تي لکڻ لاءِ قلم کنيائين. مون کان چرڪ ٺڪري
 ويو. ”ڙي تون به شاگرد آهين؟ ٻڌجي آيو آهين؟“
 هاڻو ادا تون ته ماڳهين وٺڻ پيو وڃي. آئون پنهنجي
 پهرين روهن تي ڏيڍو شرمندو ٿيس ۽ چيو مانس ”يار
 معاف ڪجان مون سمجهيو تون هنن جو ماڻهو آهين
 هاڻي سگريٽ ڪڍ ته ٻئي ٿا پيون“ يوسف (ٽالپر)
 سگريٽ ڪڍيو، ۽ ٻئي سگريٽ پيڻ لڳائين. هاڻي
 پهريون دفعو گرفتاري جي باوجود پوريٽ گهٽجي ويئي.
 تنهنجي ڪهسي ۾ سائيڪلو اسٽائيل واري پمفلٽ جي
 رف ڪاهي پيئي هئي هاڻي ان کي ڪيئن لهڪال
 ڪجي سو آئون سري انهيڪٽر جي سامهون واري
 ٽيبل تي ڪرسي ويجهي ڪري ويٺس آهستي آهستي
 ڪيسي مان پمفلٽ ڪڍي ننڍا ننڍا ٽڪر ڪندو ويس،
 هيٺ ردي واري ٽوڪري ۾ وجهندو ويس. ڦاڙي لائڻ
 ته وري خيال آيو ته اڃا به اهو هنن کي هٿ لڳي
 سگهي ٿو سو يوسف کان سگريٽ گهرين. هن سگريٽ
 ڏيئي ٽيلي اڳتي وڌائي ته اها هٿ ۾ وٺي سگريٽ
 ڊڪائي ٻرندڙ ٽيلي کڻي ان ٽوڪري ۾ وڌم. منهن ٻن

۱. ان کي ٻاهر لڳي ويئي ڪرسي پوئتي ڪري ٻاهر
 وسائن جي نام نهاد ڪوشش ڪيم نانجو ڪاغذ سڙي
 رک ٿي ويا. يوسف مشڪل سان ڪل روڪي سگهيو.
 ڪاغذ جي سڙڻ کان پوءِ مون کي به هن ننڍڙي
 ڪاميابي تي ڏاڍي خوشي ٿي سو آئون ۽ يوسف ڏاڍو
 ڪلياڻين. ٿوري دير ۾ منورميٽن ۽ آيو. ٻاڪ آندو
 ويو. آخر ويهاري ويهاري منجهند جو پٺڻ اڏيڻ ڌاري
 ماني ڪارائي اسان کي هڪ گڏي ۾ سينٽرل جيل کڻي
 ويا. گڏي دروازي وٽ ويهاري اندر ويٺل انسپيڪٽر
 لهي ويو. واپسي ۾ يوسف لغاري به ساڻس گڏ هو.
 يڪدم رڙ ڪيائين اڙي توهين به ههجي ويا يوسف
 کي ڏسي اسان کان تهڪ نڪري ويو. ”مشڪرا
 توکي اڪيلو ٿيڻ ۾ ڪيئن چڏيو. اسين به گڏ هوندا آهين.
 مون چيس، ته کائي ڏنائين ”مشڪرا نه توهين آهيو،
 آئون سون سان گڏ هوس هاڻ رڳو چار آهيون. الاڻي
 ڪهڙي ڏجي ۾ وجهندا“ بهرحال اتان ڪڍي وڃي
 نارا جيل ۾ الڳ-الڳ ڪمرن ۾ رکيائون
 جي لاکيٽا هئا. جتي چار چار ڪمبل به مليا.
 ڪجهه دير کان پوءِ هڪڙو بزرگ چانهه جي ڪٽلي
 ۽ چار ڪوپ ڪڍي آيو ۽ شيخن مان ڪوپ
 لنگهائي چانهه پيارياڻين. جيل ۾ سو به پهرين ڏينهن
 ڪو قرب سان ٻلهائي ۽ اچي چانهه پياري اها ٻالهه
 اسان جي توقع کان ٻاهر هئي. همراه ٿلهو متارو هئڻ

جي باوجود اسان کي عمرخيام جي تصوراتي سافى کان وڌيڪ من موهندڙ لڳو. نالو ٻانهي تاريخ ٻڌائيندي، ٻئي ڏينهن صبح جو وري گڏجي ويٺاسين جو ڪوٽڙين جا در کليا هئا. خبرون چارون ڪيوسين ته يوسف لغاري ٻڌايو ته ۴ تاريخ ليوڪيمپس کان ايندي چامشوري واري ڦاٽڪ کان ٿورو اورتِي هڪ ڪار سامهون آئي، جنهن کي هڪ مائي هلائي رهي هئي. هڪ ڪار ڪار لنگهي ويئي، وري موٽ ڪاٺي بسن جي پٺيان لڳي سو ٻيل کان ڪجهه اورتِي بسن کي ڪراس ڪري اڳيان اچي بيهي رهو. همراهن بسون جڙليون ته هو ڪار مان لهي بسن وٽ آئي ۽ چيائين هاا موٽي وڃو. اڳيان هزارين پوليس وارا بندوڦڙن ۽ لليون ڪڍي بيٺا آهن. همراهن ضد ٻڌو، پر مائي سفا ٻڙ ڪڍي بيهي رهي. چيائين ٿيڪ آهي پوءِ مان گڏي نه هٽائينديس مون کي ۽ سڄي گڏي کي ڇڏي پوءِ لنگهي سگهندو. پٽ انون توهان کي واکڻ جي وات ۾ وڃڻ جي موڪل ڪيئن ٿي ڏيئي سگهان. آخر ٻارڙ مائي کي چيو ته مڃڻو ته آهي پوءِ ڇا ڪريون؟ مائي ورائيو ته ضروري جلسو وغيره آهي ته ڪوٽڙي واري ٻيل کان وڃو. شايد آئي هي مٿا پوليس وارا نه هجن. هن هاسي ته لنگهندي مون هاڻ هنن جا شوڪيل پوانتا ڇهرا ڏٺا آهن. نيٺ شاگردن چيو ته چڱو توهين گڏي هٽايو ته اسين بسون موڙي ڪوٽڙي واري هاسي کان

ٺا وجهن، مائي گاڏي هٽائي ته بسون وري ساڳي زلتار سان ساڳئي رستي تي روانيون ٿي ويون. هوءَ ٻڌوسين ته ايل ايم سي جون گاڏيون به هن ئي واهن ڪرايون جي هونتان هيون. مائي سنڌيائي ڪانه، هئي هر ماڻها جو جذبو بين الاقوامي آهي. هن ويچاري وس ڪيا پر ”چنين سوري سنڌ ٿيو، مولن نئين مهڻو“

خير سو ائين ويٺا مٿاسين ته هڪڙو همراهه مانپون ۽ هڪڙي ڪرمنڊل به ڪا شيءِ کڻي آيو. منور پهرين ڪرمنڊل ڏانهن ڏٺو جو ڊالڊا واري دٻي جو ٺهيل هو. هوءَ ”شيءَ“ کي گهوري ڏٺائين ۽ همراهه کان سوال ڪيائين ”اهو ڇا آهي؟“ همراهه کلي چيو ”سائين هتي هن ڪي ڊال چوندا آهيون.“ ”ڊال؟ اها ڊال آهي!!“ منور ذري گوشت رڙ ڪندي چيو ”ڪو دائرو به، آهيس يا ڪچو هائي؟ هٽونس ٿي.“ آزمائش شرط آهي“ همراهه ورائيو ”سائين ٿري به ٿي ڇٽاهه هوندس. اسين ڪافي دير، ڪلندارهياسين اهاشي جيڪا ڊال ته واقعي نه هئي تنهن سان مائي ڪاڏي سين.“ اس اچڻ لڳي ته وڃي هڪڙي ڪوٺڙي به ويٺاسين. اڃا ڪل پوک لڳي پيئي هئي ته هڪڙي سپاهي سان نواز پتو اندر گهڙيو. ”ڪيئن ملاقات لاءِ آئين؟“ سڀني کان ساڳئي وقت رڙ نڪري ويئي. ”هاڻو ٻيو نه ڇا؟“ نواز جيتي لاهي اسان واري ڪمبل تي ويهي رهيو ۽ سپاهي موٽي ويو. اسان کي تڏهن خبر ڪونه هئي ته ملاقات ٻئي جڳهه تي يا آفيس به ٿيندي

آهي سو اعتبار ڪري وياسين. اڃا خبرون چارون پئي
 ڪيون سين ته هڪڙو ڳاڙهي ٿوڀي وارو همراھ (مقدم
 يا نمبردار — پراڻو قيدي) چار ڪمبل ڪٽي آيو ۽
 چيائين هي نئين صاحب جا آهن. اسان نواز ڏانهن
 ڏٺو ته هو اچي ڪل ۾ چٽڪيو. يوسف پڇيس! ”آڙي
 تون ٻڌجي آيو آهين ڇا؟“ نواز وراڻو ”مشڪرا وري
 اوهين مون کان ڪٿي ٿا لکي سگهو سو اچي گڏ
 ٿيو آهين پيو ڇا!“ هاڻي اسان جي ڪل جو وارو هو.
 سڄو ڏينهن ڏاڍي مزي وارو گذريو. نواز جي اچڻ
 سان ماحول ئي ٺارو ٿي ويو. هو پنهنجي فرضي عشقن،
 محبوبائين جي پيٽن جي هوجي منهن ڪٽ ڏانهن ۽
 ڊرل ماسٽرن جا اهي ٽوٽڪا ٻڌائيندو هو جو اسان کي
 ڪلي ڪلي هٿ ۾ سور ٻوڏو هو ته منٿون ڪري
 هن کي ماٺ ڪرائيندا هئاسين. جلوسن ۾ نعرن جي
 وٺ وٺان ۽ هتي سگريٽن جي دٻ دٻان (آئون ان
 کان اڳي باقاعده سگريٽ نه پيئندو هوس) هتي منهنجو
 گلو وهاري ڇڏيو. هر پرواه نه ڪئي سين. چوٿين ڏينهن
 آتان ٻاهر ڪڍيائون. ناراجيل جي آفيس مان نڪتاسين
 ته هڪ گاڏي ۾ ويهاريائون. ان ۾ الاهي سارا پوليس
 وارا ۽ سي آءِ ڊي وارا موجود هئا. اسان جي اڳيان
 ڊي آءِ جي، جي ڪار ۽ پٺيان پوليس سان ڀريل ٽرڪ.
 مون نواز کي چيو ”ڪيئن ٿو ڀانئين وزيرن جي ۽
 اهڙي لک ڪانه هوندي.“ اسين ته ڪلهاسين ۽ ر

سپاهي به ڪلڻ لڳا. ان تي نواز چيو ”بابا اها ٿيپ آهي! ٿيپ!“ هن وچين ”ي“ کي اپنگهاڻيندي چيو. اسان وٽ ٿيپ ڪل جو ڪوڊ ورڊ (Code Word) هو. سوڪاڻ جي ڪا حد ئي نه رهي. اخبارن جون پراڻيون خبرون دهرائيندا هئاسين ”فلانو مينهن جي چوري ۾ ٿيپ ڪاٽي ويو“ — ڪڏهن ڪڏهن نواز علي چوندو هو ته ”يوسف ٽالپر ڄام ساقي ۽ آئون ته مينهن جي چوري ڪرڻ جهڙا آهيون (اسين ٿيڻي جسم جا ڪجهه ڀريل هئاسون) پر منور ميسن ۽ يوسف لغاري ته هڪري بلڪ ڪڪڙ به مس چورائي سگهندا — ان تي يوسف مصنوعي ڪاوڙ مان چوندو هو ”بدمعاش آئون ڀروچ آهيان، ماڻهو به کنيو وڃون، توکي ڪو به ڪاهي آيس.“ اسين سينٽرل جيل تي پهتاسين ته داخلا ڪري هڪڙي وارڊ ۾ رکيائون جنهن کي ڪورائين چيو وڃي ٿو. اتي به اسان کي الڳ الڳ ڪوٺڙيون مليون پر لڳو لڳ هيون. سپرنٽينڊنٽ اسان کي رات جو به کليل رهڻ جي اجازت ڏني ۽ ٻاهر سمهڻ لڳاسين ڪچو سيڙو به ملڻ لڳو، جنهن کي هڪ قيدي پهچائيندو هو جو اسان جي خدمت لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. جيل ۾ ائين خدمت لاءِ مليل قيدي کي ”برداشتي“ چوندا آهن. هتي سگريٽن جي وري به وٽ وڏن هٿي سو ڏينهن جو ته گلو صفا بند ٿي ويو. رات جو مون کي بخار اچي ويو، يار ويچارا ڏاڍا اچي پريشان ٿيا. ليٽ

نورا لڳائڻ شروع ڪيائون يوسف ٽالپر رڙ ڪري چوي
 ”ڊاڪٽر“ ته باقي ڏيئي چون واندي (گورجي) آخر
 ڪجهه دير کان ڊاڪٽر آيو هن ڪلسرين ۽ ڏني ۽
 انجنيڪشن ۽ لڳائي ٻئي ڏينهن وري اسٽريپڊ مائين جي
 انجنيڪشن لڳائي ڪا پيئڻ جي دوا ۽ ساڳاڏائين جون
 گوريون ڏنيون ۽ ماني کان منع ڪري ڇانور ۽ ڌوڻو
 لغاري مون ڏي آيو ۽ چيائين ”ڄام تون ڪر خير“
 مون چيو آئون تصور ئي تصور ۾ پنهنجي ذهن کي
 جسم کان الڳ ٿيڻ ڪريان ته جيئن هوءَ ٽارچر جو
 ڪاٺ لاءِ چيائين. جو جيل واري اسپتال مان اچڻ
 لڳو. آئون ته هن ڏينهن ۾ ليڪ ٿي ويس ته ڌوڻو
 ۽ ڇانور لغاري ۽ ٽالپر ڪاٺ لڳا. هوءَ وري آئون،
 نواز يا منور هنن ٻنهي يارن کي ڊيچاريندا هئاسين ته
 اسين ٿا ڊاڪٽر کي ٻڌايون. هڪ ڏينهن ڊاڪٽر آيو.
 آئون اٿيس ٻئي ته يوسف ٽالپر ڊوڙي اچي ڊاڪٽر وڌو
 جي سائين هي ڪمزور ٿي ويو آهي سو ڪري نه
 هوي. منور ڪل روڪي نه سگهيو سو ٻاهر نڪري ويو.
 ڊاڪٽر وري دوائون وغيره ڏيئي نڪري ويو. تن
 چئن ڏينهن کان هوءَ وڃي ڊاڪٽر مان چند چئي. هڪ
 ڏينهن يوسف ٽالپر ٻاهران ٿي آيو ته اچي يوسف لغاري
 کي سڏيائين ٻئي ٻاهر ويا ڪجهه سس پس ڪري موٽي
 آيا چيائون ته ”هڪڙو جيلر آيو هو ان ٻڌايو ته معافي
 ڏاڻا نه لکندو ته پوليس ٽارچر جون تياريون ڪري رهي

آهي جنهن ۾ عرف تي سهارڻ، لڪڻ سان مارڻ، مرج
 وجهڻ بجلي جا شاڪ هڻڻ ۽ ڄم چيري ان ۾ لوڻ
 وجهڻ جون سزائون شامل آهن. منور چيو ”پوءِ استاد
 لکڻو پوندو“ نواز ورائيو ”ڏسبو ته ڪيترو ٿا برداشت
 ڪري سگهون ته ته مجبوري آهي. آئون هنڌ تي
 خاموش لٽيو پيو هوس ۽ ڇت ڏانهن پئي ڏٺم. يوسف
 لغاري مون ڏي آيو ۽ چيائين ”ڄام تون ڪر خبر“
 مون چيو آئون تصور ئي تصور ۾ پنهنجي ذهن کي
 جسم کان الڳ ڪريو ڪريان ته جيئن پوءِ ٽارچر جو
 احساس ئي نه ٿئي. ۽ پوءِ ذهن کي الڳ ڪري ٿيئن
 ماڻهو وانگر تماشو ڏسندس. مري وڃيو پر مفاقي نامو
 نه لکيو. پوءِ هو ٻئي احيي ڪل ۾ ڇٽڪيا چيائون ته
 اها اسان جي تازي ايجاد آهي پيو خير آهي. مون
 کي ڪتابن جي ڏاڍي تاز هوندي هئي. سپرنٽينڊنٽ
 کي چيم، ڊاڪٽر کي چيم، مطلب ته هر ملندڙ آفيسر
 کي چيم بابا اسان کي ڪتاب آڻي ڏيو. هڪ ڏينهن
 يوسف ٽالپر چيو يار مون کي فلاڻي جيلر ٻڌايو آهي
 ته هتي ڀروچ ليڊر حيدرآباد جيل ۾ هئا تڏهن هن
 وارڊ هئا. نڪرڻ وقت ڪتاب کڻي ڪونه ويا آهي
 هن نم جي هيٺان ڪاٺ جي ڪوڪي ۾ دفن آهن.
 همراه ٻڌل ۾ سنجيدگي سان ڪري ويو. آئون اٿيس
 ۽ ڪالي کڻي وڃي کوٽڻ لڳس. اڃا به، ئي منت
 کوٽيم ته پٺيان يارن جا ٿڪ ٻڌم پوءِ سمجهيم ته

چرچو هو، اهو انهن ڏينهن جو بهترين چرچو هو،
 هر مون کي جو پگهر ٿيو سو ڏاڍي ڪاوڙ آيم ۽
 وارڊ جي پٺيان هودي تي ويهي پٺاڻي ۽ اياز جا ٻهت
 جهونگارڻ لڳس تان جو همراھ اچي وڃائي وئي ويا.
 مطلب ته وقت ائين سٺو پئي گذريو، وڃر اسان کان
 پڇا ڪاڇا به پئي ڪيائون. ان لاءِ صبح جو جيل جي
 آفيس ۾ ڊي ايس پي ڪرم الاهي لاهور سان آيل
 ڊي ايس پي دائود ۽ هڪ ٽيون همراھ هوندا هئا ۽
 اسان سان روز هڪ چٽي کي گهرائيندا هئا. هر ائين
 ڪرڻ سان هو ڪر ڪوڙ تيل نه ڪڍي سگهيا. آخر
 پندرهن ڏينهن کان پوءِ نئون وائيس چانسلر صالح
 قريشي جيل جي آفيس ۾ آيو. اسان کي اُتي گهرائين.
 ڪجهه دير ڪالهه، ٻولهي ڪري جيائين بابا هڪڙو معاهدو
 آهي جيڪڏهن ڪري سگهو ته اوهان جو فائدو آهي
 يوسف پڇيس ڪهڙو؟ هن چيو اوهين جيڪڏهن اهو
 واعدو ڪريو ته ٻاهر نڪري ڪلاس اٿيند ڪندو ته
 اوهان کي به ڪڍون مون گورنر صاحب سان ڳالهائو آهي
 باقي اوهان جي مرضي. يوسف ڏاهر چيو ادا ٿيڪ ته
 آهي وائيس چانسلر چيو ته چڱو لکي ڏيو. لواڙ پڇيس
 توهان به لکي ڏيندو. هن چيو بابا آئون توهان جو
 استاد آهيان، مائٽ آهيان، منهنجي زبان تي اعتبار
 ڪريو. ان تي اسين ٻاهر نڪتاسين. چاڙهين تان لهندي

يوسف چيو يار پاڻ ته مزي ۽ آهيون هو پمفليت وارا
 يار پتئوالي غلام قادر سميت مار پيا کائين. کڻي لکون،
 نه ٿيو ڪم ته ڦري وينداسين. مون شڪ ظاهر ڪندي
 چيو يوسف اهو معافي نامو نه نه ٿيندو. يوسف چيو
 معافي ناسي ۽ ته لکيو آهي مون کي معاف ڪيو وڃي
 آئينده ائين نه ڪندس ۽ اهو ته موچڙا هڻي لکائبو
 آهي (انهن ڏينهن ۾ اسان جي معلومات به اها هئي)
 وري وٽ کائي اندر آياسين. وي سي چيو ”سوچي ورتو
 هت“ يوسف اسان سڀني جي ترجماني ڪندي چيو ”ها.“
 اسان سڀ کان هن لکايو ۽ اسان لکيو ته ”اسين ڪلاس
 آئيند ڪنداسين ۽ قانون جي پڇڪڙي نه ڪنداسين.“
 اسان وري اعتراض ورتو ته قانون جي پڇڪڙي جو ڇو
 لکون اسان ته ڪمي ناهي. قريشي صاحب ليڪچر ڏيڻ
 جي انداز ۾ سمجهائڻ لڳو ته ڳالهه اها آهي ته هر ڪنهن
 شهري جو اهو فرض هوندو آهي ته قانون نه ٽوڙي
 پوءِ هن ۾ آهي به ڇا؟“ خير اسان لکيوسين. هن اسان
 تي ٻئي رعب رکيو ته اهو منهنجو احسان آهي جو
 آئون اوهان جو ضامن ٿو هوان ۽ مون ڏي پيا لکيو.
 وري آئون جو سچل ڪاليج جو شاگرد هوس ته
 ڀرنسهاڻ کي فون ڪيائين ته ضامن هوندين جنهن انڪار
 ڪيو. انهيءَ ئي قريشي صاحب ٿي ”ضامن“ ٿيو.
 مطلب ته هن اهڙو ڊرامو ڪيو جو اسان کي يقين
 ٿي ويو ته اسين هي معاهدو پيا ڪيون. خير موٽي

آياسين. شام ٿي ته اسان کي اتان ڪلهيائون. جيل ڇڏي
 دروازي تي ٻڌئي ڪمشنر جي جيب ۾ وي سي جي
 ڪار آيل هيون تن کڻي اچي شهاب سينما تي ڇڏيو.
 جتي منور جو والد به آيو، مرحوم محمد سين به آيو،
 هن کي سزبستي ڳالهه ڪري ٻڌئي سين. ته چيائين:
 ”هاها سٺ ڪيو، هر سياست ۾ هن کي معافي نامو چئبو
 آهي. اسين ڏاڍو پور ٿياسين. (ان کان پوءِ جي تاريخ
 اهو به ڏيکاريو ته حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن يا سنڌ
 نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان تعلق رکندڙ ڪنهن به
 شاگرد معافي نامو نه لکيو ۽ ٻين سڀني شاگرد جماعتن
 سان تعلق رکندڙ تقريباً سڀني همراهن ڪجهه ڪمزوري
 ۽ ڪجهه ”حڪومت کي چوڻو پئجي“ جي نالي ۾
 ڏاڍا معافي ناما لکيا) اتان هيٺ لڏائين ته يوسف ڇيو
 خبردار ڪنهن به هن جو ذڪر ڪيو ته باقي سڀ ان
 جا جاني دشمن آهيون. جو شاگردن جو Morale ڪري
 پوندو. اڄ انون هي ان ڪري پيو لڪان جو هاڻي
 تحريڪ ان موڙ تي آهي جو ڪيترا همراهن وڪيا به
 آهن، ويٺا به آهن، ٽڪا به آهن هر عام شاگرد جو
 حوصلو جوان آهي، ان ڪري ڪوبه فرق نه پوندو.
 ٻئي ٿئين ڏينهن يوسف لغاري ۽ ٽالپر لاهور ويٺا
 موٽي آيا ته ٻنهي همراهن، نواز ۽ منور جو گڏيل
 بيان ڇپيو ته اسان جو ايوب حڪومت ۾ مڪمل اعتماد
 آهي. مون کي ڏاڍي هاڻي آهي، يوسف سان ڳالهائيم

جنهن چيو ته حڪومت کي چوڻو پئائي همراھ ٿا
 ڪڍايون. مون چيومانس يوسف اهو عمل هن رخ تي
 جاري رهيو ته هاڻ ايئن ٿي وينداسين. اسان کي
 آزاد ٿي هفتو کن ٿي ويو، همراھ آزاد نه ٿيا ته
 مون ظهور انصاري سان سچي حقيقت ڪئي ۽ کيس بيان
 لکي ڏنم ته ”مفتي کان مفتي ڏينهن ٿي ويا آهن،
 اسان جا همراھ اڃا آزاد نه ٿيا، ان ڪري اسان جو
 وائيس چانسلر سان ڪوبه معاهدو، واعدو يا شرط ڪونهي“
 اهو بيان ٻين اختيارن ۾ ته نه ڇڏجي سگهيو پر ”خادم
 وطن“ ۾ آيو جو اتي ظهور انصاري ۽ قاضي خادم ڪم
 ڪندا هئا.

جدوجهد جو ڦٽل گهاٽو

منهنجي ۽ يوسف وارن جي بيانن ۾ فرق هجڻ
 ڪري، هاڻي اسان جا اختلاف کلي ميدان تي اچي
 ويا. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ يوسف ۽ رحيم سهتري،
 مسعود نوراني ۽ ڪجهه ٻين همراهن هڪڙو ڪم شروع
 ڪيو جو ڪنهن مهاجر ڇوڪري کي چماٽ هڻي چوندا
 هئا ”This is the voice of Sind“ (هي سنڌ جو
 آواز آهي) پوءِ وري چماٽ هڻي چوندا هئا جيئي سنڌ.
 چيو وڃي ٿو ته اها صلاح کين رسول بخش هليجي ڏني
 هئي. مون کي هن ڳالهه سان سخت اختلاف هو جو
 سمجهيم ته اڃا تحريڪ جي شروعات آهي. مفت ۾ ايترا
 دشمن ڇو پيدا ڪجن. سو يوسف جي خلاف هي اعتمادي

جو ووٽ بحال ڪرڻ لاءِ فيڊريشن جي ميٽنگ ڪهائڻي
سين. يوسف صورتحال کي سمجهي اڳي ئي استعيفا ڏيئي
ويو. اسان جا ٻه الزام هئا — هڪڙو ايوب جي حمايت
وارو بيان، ٻيو چمائن وارو طريقو (جنهن جي نتيجي ۾
سهاجر چوڪرن کڏجي يوسف کي مار ڪئي.)

هڪ تمام اهم ڳالهه، جا وڃي رهنجي ويئي سا اها
هئي ته اسان جڏهن جيل ۾ هئاسين. اخبارون ماڻ
هيون، وڏا وڏا نام نهاد اڳواڻ ماڻ هئا. اسيمبلي جي
ميمبرن ڪشمير جي حمايت ۾ بيان ڏنو تڏهن ورڪرز
فيڊريشن جي مزدورن حيدرآباد ۾ اسان جي آزادي لاءِ
مظاهرو ڪيو. انهن ۾ ڪل ٻه شاگرد هئا: هڪ
مهر ٿيڻو ٻيو غلام قادر هليجو. ڪل ٻه شاگرد گرفتار
ٿيا. جن کي هڪ هڪ ڏينهن سزا آئي جو هنن ۱۴۴
قلم ٽوڙي مظاهرو ڪيو هو. اها ڳالهه چوٿين مارچ
جي ڏينهن ڄاڻي پجهي درست ۾ چمچاڪائي ويندا رهيا
آهن. ان کان اڳي به حيدرآباد جي رستن تي اهي
مزدور ٿي هئا جن ون يونٽ جي خلاف نعرا هڻندا هئا.
شاگرد ته هاڻ اٿيا هئا ۽ انهن ۾ ون يونٽ جي
خلاف نعري تي ان وقت به اختلاف موجود هو —

ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ پٺاڻي جو سيلو ٿيڻو هو.
اسان ان ئي ماڻهن کي هيٺام هڻي ڏيڻ چاڏيو. يوسف
وارا هن تي راضي نه هئا. پوءِ علي اڪبر بروهي
آئون، هدايت ۽ ٻي ٻيا همراھ ڊالڻا جي دٻن جا

هٿرادو لائوڊ ٺهرائي (جيڪي عام طرح چٽا وڪڻڻ وارا
 ڪٿي هلندا آهن.) ڪٿي ميلن تي وياسين. ۽ مختلف
 جڳهين تي ٻڌايوسين ته، وٺڻ يونٽ پنجاب جي غلامن
 آهي. توهان جي ٻچن شاگردن سان ويل هيا وٺڻ.
 توهان اهي خبرون پنهنجن ڳوٺن ۾ ڪيو. اتي ئي
 خبر پئي ته ٻارن جي ٻاري جو صدر آفتاب چٽا منڌي
 ٻارن کي ۽ صدارتي انعام ڏيارڻ جي عرضداشت ڪئي
 ڊوڙ هائي وڃي گورنر موسلي کي ڏنو ان کي (ٿي چار
 ڪلاڪ حراست ۾ رکيو ويو هو هو ڇڏي ڏنائونس)
 گرفتار ڪيو ويو آهي وري ٻار ٿي اسن جي اڏي تي
 اچي انهن لائوڊن سان هاءِ مڇائيسين. رات پنج ويني
 ته ڪو شاعريڪ منهنجي ڪيسي مان ۱۶ روپيا ڪڍي
 ويو. اسين ماني ۾ اڙهي وياسين هر هوءَ ٻڌل اڪول
 جي پٺئين پاسي واري لنگر ۾ ماني ڪڍي سين. هڪ
 سرڪاري ملازم دوست مليو. ان ڀاڱو ڏنو ۽ رات جو
 پنهنجي اسٽال ۾ سهاريائين پئي ڏينهن صبح جو موٽي
 حيدرآباد آياسين. اڃا يونيورسٽي ڪئمپن ۾ مس پهتاسين
 ته ڏسون ته همراھ ويٺا آهن. مسعود نوراني ۽ يوسف
 اسان تي توڪون پيا ڪن ۽ چون هيا ته، ٺيڙي آفتاب
 کي اوهان موڪلي ڦاسيو. ٻڌايم ته پاڻ ويو آهي هر
 اسان موڪليونس ها ته، فخر جي ڳالهه هئي. ڪجهه
 ڏينهن کان هوءَ وائيس چانسلر جي چوڻ تي نياز اسٽيڊيم
 ۾ ڪرڪيٽ مئچ کيڏي ويئي هڪ ٽيم جو نالو هو

وائيس چانسيلر اليون جنهن جو ڪئمپين يوسف هو ٻي
 افغان اليون جنهن جو ڪئمپين مسعود نوراني هو. ان
 مئيجر اسين فيڊريشن (H.S.F) وارا شريڪ نه نه
 هئاسين. ان ڪري ٻنڌال ۾ هئاسين اني اسان کي خبر
 پئي ته اڄ ايوب خان ۽ گورنر موسيٰ زنده باد جا نعرا
 هنيا ويندا ته جيئن حڪومت خوش ٿي بمقابليت وارا
 همراه ڇڏي. ڪجهه دير کان پوءِ جڏهن واقعي نعرا
 لکڻ شروع ٿيا ته اسان اتان واک آئوٽ ڪيو. جو
 مخالفت ۾ نعرا ٿا هڻون ته متان اهو جواز ڏين ته
 هنن چوڪرن جي آزادي ۾ رڪاوٽ وڌي آهي. بهرحال
 امريءَ طرح ڪم ڪرڻ کان لنوائين بهرحال آهه مرحلو اچي
 پهتو هو جو هاڻي اسين تنظيمي طرح گڏجي ڪم ڪري
 نئي سگهياسين ان وچ ۾ جيڪب آباد ۾ جيڪب آباد
 اسٽوڊنٽس فيڊريشن به ٺهي ويئي هئي جنهن ۾ اشفاق
 صديقي، نانڪ، چوڻي ۽ ٻيا دوست ڪم ڪري رهيا
 هئا.

هتي ان ڳالهه جو ذڪر به بهي مهل نه.
 ٿيندو ته جيل مان نڪرڻ کان فوراً پوءِ فيڊريشن
 (H.S.F) هڪ بمقابليت ڪريو جنهن ۾ جيل هو ته
 اها لڙائي هڪ فرد جي واپسي لاءِ نه هئي پر وڻ
 يونٽ خلاف قومي زبان لاءِ ۽ نوڪرشاهي جي تعليمي
 ادارن ۾ مداخلت خلاف لڙائي هئي ۽ سالن کان ڏاڍ
 خلاف پيدا ٿيندڙ نفرت جو اظهار انهي لقطي تي ٿيو

آهي. ڇاڪاڻ اسان نه، جڏهن حسن علي عبدالرحمان
وائيس چانسپلر هو تڏهن به ماڻ نه هئائين، ان جا
ڇوڇا نه هئائين. اسان ان کان به مطالبا ڪندا هئائين
هنئر اصول جو مسئلو آهي ته ڪنهن کي نوڪر شاهي
جي عتاب جو شڪار ٿيڻ نه ڏيون.

ڪجهه ڀارن ان همفليت خلاف به ڏاڍو زهر ڦهلايو.
پر جن وڙهيو انهن ان کي داد ڏنو ۽ وائڻ ڪجهه
همت افزائي ڪئي.

آخر ڪجهه عرصي کان پوءِ همراه همفليت وارا
چئي آيا ۽ ائين تحريڪ تمام ٿڌي ڏيڻ به اچڻ لڳي.
پر اها ته اڀار جي جهلڪ هئي اڃا پنڌ ته پري هو.
اها تحريڪ پوءِ ڪيئن وڌي ويجهي ان پوءِ ڪيئن
احمد خان جمالي، اقبال ترين، امداد اوڍو، نذير عباسي
۽ شاه محمد شاه ۽ ٻيا نوجوان اڳواڻ پيدا ڪيا. ڪيئن
مسعود نوراني يونيورسٽي جي جنرل بڻجي جي مينگن ۽
اسان لاءِ چونڊو هو ته اهي ون يونٽ جو سياسي مسئلو
ڪٿي ٿا اچن ۽ پوءِ ڪن اجلاسن ۽ اسان کي خراج
عقيدت پيش ڪندو هو ۽ ڪيئن ڪافي شاگرد اڳواڻن
معافي ناما لکيا ۽ اسان جي همراهن پوليس جي عذبان
۽ قيدن اڳيان به معافي ناما لکڻ کان انڪار ڪندا
رهيا... اهو ڪافي ڊگهو داستان آهي جيڪو زندگي
رهي ته ضرور لکبو. پر آڄ هتي ڪجهه اهم وقعا
لدوني طور ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس.

اها تحريڪ روز بروز وڌندي وڃي. چئن ڇهن اڳواڻن
 جي ويهڻ يا وڪڃڻ سان ختم نه ٿيندي. اها خوشي
 جي ڪالهه آهي جو شاگرد هائڻ سڄي ملڪ جي ٻين
 پيڙهيل قومون ۽ پيڙهيل طبقن جي تحريڪ،
 انهن جي اهميت ۽ تعاون جي اهميت سمجهي رهيا
 آهن ۽ اهي قومي مسئلن سان گڏ فوجين کان زمينون
 واپس وٺڻ، ٻين صوبن جا ملازم واپس موڪلڻ وغيره
 جا مطالبو به ڪن ٿا. اها تحريڪ وڌندي رهندي پر
 ٿيسين ڪامياب نه ٿيندي جيسين شاگردن هارين ۽
 مزدورن کي سڃاڻ ڪري پاڻ سان نه ڪنڻو آهي—
 پهر حال.....

۴ مارچ کان پوءِ

۱۹۶۷ع جي وچ ڌاري حيدرآباد ۾ هڪ ٻي ۽ شاگرد جماعت ٺهي جنهن جي ٺاهڻ ۾ مسعود نورالي ۽ يوسف لغاري، ٻيڪن ٻيڪن هئا، اها هئي سنڌ اسٽوڊنٽس ڪلچرل آرگنائيزيشن. ان وقت بظاھر حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن (HSF) ۽ سنڌ اسٽوڊنٽس ڪلچرل آرگنائيزيشن (SSCO) جو فرق ليدڻ جا ذاتي اختلاف يا سبسڪو جو رڳو پراڻن سنڌين کي ميمبر ڪرڻ ۽ حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو پروگرام سان متفق ٿيندڙ هر شاگرد ميمبر ٿي سگھيو ٿي. پر اصل ۾ انهن اختلافن جون پاڙون اونهيون هيون، اهي پورهيت طبقي يا قورو طبقي جي نمائندگي جدوجهد ۾ ان جي طريقي ڪار ۽ نڪرندڙ نتيجن جا اختلاف هئا جيڪي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ واضح ٿيندا ويا. ظاھر آهي تہ سنڌ رڳو ڪنهن جبل يا ندي جو نالو ڪونهي جيتوڻيڪ اهي ۽ سنڌ جو اھم جز آهن. بنيادي جزو سنڌ جو سوا ڪروڙ عوام آهي انهن جا قومي حق ۽ علائقائي مفاد نہ گڏيل آهن، ان لاءِ تہ گڏيل جدوجهد ئي ڪئي آهي

يا ڪرڻي هوندي. پر انهن ۾ ڪجهه طبقن جا سڃاڻپ
 هاڻ ۾ ٽڪرائيندڙ ۾ آهن، هڪ جو فائدو ٻئي جو
 لازمي نقصان آهي، جيئن ته ماري ۽ زميندار، مزدور
 ۽ سرمائيدار اسان کي ۾ انهن مان ڪنهن نه ڪنهن
 طبقي سان پنهنجو پاڻ کي وابستہ ڪرڻو ئي هوندو
 آهي پورهيت طبقي سان يا ڦورو طبقي سان. ٿي سگهي
 ٿو ته انهن طبقن جي هاڻ ۾ آخري فيصلو ڪن لڙائي
 قومي حقن کان پوءِ ٿئي پر ننڍيون ننڍيون لڙيون ۽
 اختلاف هر وقت ۽ هر ميدان تي جاري رهن ٿا. پوءِ
 اهي جلسن جلوسن جي صورت ۾ هجن يا هڙتال جي
 صورت ۾، يا ڪم ڪرڻ جي طريقي ۽ ڍنگ ۾ هجن،
 ابواب، پيڪر، بيدخائي ۽ ۱۰۹ ۾ ڪاٺ ۾ وجهرائڻ
 جي صورت ۾ هجن يا ٻراڻي پورهيتي سان مزا-مائي
 جي شڪل ۾. جيڪو چوي ٿو ته مان غيرجانبدار
 آهيان اهو اصل ۾ انهيءَ جو ساٿي آهي جيڪو هينئر
 ڏاڍو ۽ حاڪم طبقو آهي. جيڪي چون ٿا ته هارين
 ۽ مزدورن جا مطالبو يا شڪايتون بيان ڪرڻ قومي
 تحريڪ ۾ قوت وجهڻ آهي، اهي زميندارن يا سرمائيدارن
 کي ڪڏهن نه چوندا آهن ته اوهين ڦرڻ لٽڻ ڇڏي
 ڏيو جو قومي تحريڪ ۾ قوت ٿي پوي. انهن جي
 خاموشي جي تلقين رکڻ پورهيتن ۽ انهن جي نمائندن
 لاءِ هوندي آهي. —

مارچ ۾ جڏهن اسين جيل کان نڪتاسين تڏهن
 ئي حڪومت کي اها ڄاڻ پيئي ته ائون سچل ڪاليج
 جو شاگرد آهيان. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ امتحان ٿيو
 هاس ٿيس، هر خبر پيئي ته يونيورسٽي ۾ منهنجي داخلا
 تي بندش وڌي ويئي آهي. مون مٿس ميٽ ۾ محمد
 ڄام جي نالي سان فارم ڀريو ڇاڪاڻ ته اڪي به اسڪول
 ۾ ڪاليج ۾ اهوئي نالو داخل هو، يونيورسٽي جي
 داخلا واري پراڻي ۾ ڪجهه دوستن قُرب ڪيو،
 ٻه ٽي ڏينهن ۾ همداهه شڪل سان نه، مڃائيندا هئا، سو
 داخلا ڏيئي ڇڏيائون. پئي ڏينهن ڪلاس ۾ ڪشمير
 تي بحث هليو ته ظاهر آهي ته مون ان تي ادو موقف
 ورتو ته ڪشميرين کي حق خوداراديت ۾ اسان جي
 ملڪ جي ان کان لاتعلقي، ڇاڪاڻ ته هو پاڻ قومي
 حق ڊهائي ويٺو جيڪو ٻين ڪنهن جي موقف کان
 انوکو هو ان تي ڊاڪٽر صاحب پڇيو تنهنجو نالو؟
 ”ڄام ساقي“ مون جواب ڏنو هر ۰۰۰ پر توکي داخلا
 ڪنهن ڏني توکي نه ۰۰۰ ۽ شايد تون اهو ساڳيو trouble
 Create ڪندڙ شاگرد آهين؟ مون چيو سائين ٻي ته مون
 کي خبر ڪانهي داخلا توهان ڏني آهي. پوءِ جڏهن
 خبر پيس تڏهن پئي هٿ مٿي تي ڏيئي ويهي رهيو.
 هر مرحوم ڏاڍو با اصول ماڻهو هو. وائيس چانسلر چيس
 ته هن کي ڪٿي نه ڇيائين ”هڪ دفعو شعبي ۾ داخل
 ٿي ويو هاڻي هو منهنجو شاگرد آهي، هو هٿيار ۽

گهت ۽ گهت ڪلاس ۽ فرمانبردار شاگرد آهي ان ڪري منهنجو ضمير اهو ڪڏهن به گوارا نه ڪندو” وي سي زور ڀريس ته چئو جواب ڏنائين ”جي آئون پوليس وارو نه ۽ استاد آهيان.“

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ يونيورسٽي ۽ چونڊون ٿيون جن ۾ آئون جنرل سيڪريٽري لاءِ يوسف ڏاهر صدر لاءِ بئاسين. يوسف اليڪشن ڪمي اسان وسيلن جي تنگي سبب ۱۱ ووٽن تان چونڊ هارائي جيتوڻيڪ يوسف مرزا جيڪو سيڪريٽريشپ لاءِ پيو اميدوار هو تنهن پوڻا ۶ سو ووٽ خراب ڪيا. سنڌ يونيورسٽي ۽ اها پهرين اليڪشن هئي جيڪا پروگرام جي بنياد تي وڙهي ويئي ساڻهن پاڻ ئي ڏوڪڙ ڪڏ ڪري ڪارڊ وغيره ڇهايا مون ٽڪو به خرچ نه ڪيو. هڪ رکشا ڊرائيور دوست نور محمد بلوچ پنهنجي رکشا ان ڏينهن اسان جي حوالي ڪئي جيڪا ان وقت اسان وٽ اڪيلي سواري هئي. بهرحال انهي اليڪشن اهو جذبو پيدا ڪيو جنهن اڳتي هلي تحريڪ ۾ ڪافي هٿي ڏني — ۶۷ جي وچ کان وٺي ۱۹۶۸ع جي وچ دور تائين اسان ۽ ٻين شاگرد گروهن ۾ ظاهر رکيو اهو فرق ڏسڻ ۾ ايندو هو، جو اسين ون يونٽ جو مسئلو ڪندا هئاسين ۽ ٻيا نه ڪندا هئا. پر اهو نه رڳو ظاهري فرق هو، حقيقت ۾ اهو سنڌ جي مٿين ۽ ڏورو طبقن ۽ (انهن جي نمائندن) جي بزدلي ۽ پورهيتن ۽ (انهن جي نمائندن) جي بهادريءَ

جو فرق هو — (اهو فرق اڄ به هن صورت ۾ قائم آهي جو اها سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ٿي آهي، جا فوجين جي قبضي هيٺ آيل زمين ۽ ٻين صوبن جي سرڪاري ملازمن جي واپسي جا مطالبات ٻڌي پٽ ڪري ٿي ۽ جدوجهد جي طريقي ڪار ۾ به هارين ۽ مزدورن کي نه صرف ساڻ کڻي جدوجهد ڪرڻ تي يقين رکي ٿي، بلڪ انهن کي منظم ڪرڻ ۾ به هڻي ڏي ٿي. باقي فيڊريشنون يا نه کڻن نقيون يا ڊيل لفظن ۾ ذڪر ڪري چند چڏائين ٿيون.)

انهيءَ دور ۾ يونيورسٽيءَ ۾ جيڪي به جنرل ٻاڏي جون مڻيڻگون (عام اجلاس) ٿينديون هيون، انهن ۾ اسان ون يونٽ جي مسئلي تي به ڳالهائوندا هئاسين، ته ٻيا همراھ خصوصاً مسعود نوراني هر تقرير ۾ اهو ضرور چوندو هو ته ”ڪي همراھ سياسي مسئلا کڻي اچن ٿا جن مان اسان جو ڪوبه تعلق نه ڪونهي هوشيار رهو“ يا چوندو هو ”ڪي همراھ ون يونٽ جو مسئلو کڻي ٿا اچن، جيڪو نمپ جو مسئلو آهي اسان کي ان کان پاسو ڪرڻ گهرجي.“ بدقسمتيءَ يا خوش قسمتيءَ سان ان وقت تائين لعپ کان سواءِ ٻيون سڀ جماعتون ۽ گروه ون يونٽ جا حامي هئا.

انهيءَ وچ ۾ اسين ون يونٽ جي خلاف ڪڏهن قانوني ته ڪڏهن غير قانوني همليت ڪيندا هئاسين، مزدورن جي جلسن ۾ وڃي ون يونٽ جي خلاف نعرا

هئندا هئاسين، ته ڪڏهن اديبن جي ڪچهرين ۾ ۹
شاگردن جي گڏجاڻين ۾ هروڀرو بحث ڪندا هئاسين.
۱۰ ڪڏهن ڪڏهن ٻولن ڏي هليا ويندا هئاسين.

انهيءَ وچ ۾ ۴ مارچ ۱۹۶۸ع آئي، ۴ مارچ
واري واقعي کي سال ٿيو هو. يونيورسٽي جي بهار جي
موڪل ڪري بند هئي. آئون يوسف ٽالپر، يوسف لغاري
توڙي مسعود نوراني سان مليس ته ۴ مارچ جو ڏينهن
احتجاج جو ڏينهن ڪري ملهائون پر سڀ لنوائي ويا.
ڪنهن چيو ڇڏ يار ڇا ڪندين؟ ڪنهن چيو ته يونيورسٽي
بند آهي، انڪري سئو نه ملهائي سگهيو هروڀرو ته
خراب ٿيندي. مون چيو ته، انهي ياد ۾ تسلسل کي
برقرار رکڻ ضروري آهي سو توهان نه، ملهائو اسين
ملهائينداسين. -وءَ ڪجهه تختا (پاسي ڪارڊ) ۾ ڪجهه
پرڌا (بئير) ٺاهي اسان خاموش مظاهرو ڪيو پاڪ جلوس
ڪڍيو جيڪو يونيورسٽي کان ٿيندو رسالا روڊ کان
تلڪ ڇاڙهي وٽان ٿيندو وري يونيورسٽيءَ ۾ اچي ختم
ٿيو. هن جلوس ۾ اسان ڪل ۲۲ ڄڻا هئاسين جن ۾
منير احمد، مير ٿيڀو، علي اڪبر بروهي، هدايت، فدا حسين،
ريحان ۽ ڪجهه ٻيا دوست شامل هئاسين جن جا نالا
هن وقت ياد نه اٿن. ۱۱ مطالبن تي مشتمل هڪ
پمفليت به ورهائيو جو رڳو ٻه ريس لائين نه هئڻ سبب
هوڀرو غيرقانوني ٿي ويو. ٻئي ڏينهن آئون ٻوٽ
هليو ويس جو منهنجي شادي ٿيڻي هئي. پٺيان فيڊريشن

جسِي ڪارڪنن مزدورن مان گڏجي آمريڪي سفير
 بينجمن اوهارٽ کي "نازو ڪرڻ" ۾ حصو ورتو جنهن ۾
 عربن ۽ ويٽنام جي عوام جي حمايت ۾ نعرا هنيا ويا.
 آمريڪي سفير هوءَ هڪ بيان ۾ چيو "اهو ته مون ٻڌو
 هو ته حيدرآباد گرم شهر آهي، پر خبر هيم ته گرم
 ترين شهرن مان آهي." ان ۾ نديم، هدايت، شميم ۽
 ۽ عنايت گرفتار ٿيا، جيڪي هوءَ ٻين شهرن ۾ لاءِ
 قهارجن ڪري ٽئين ڏينهن ضمانت تي آزاد ڪيا ويا.
 باقي سرڪار اهو سو قرب ضرور ڪيو جو منهنجو نالو
 به ڪيس ۾ شامل ڪري ڇڏيو.

مارچ جي آخري هفتي ۾ هڪ همفليت نڪتو،
 جنهن جو عنوان هو "جيئي سنڌ". اهو همفليت سرور
 شاه ڪڍيو ۽ قاضي خادم جي حيدرآباد پرنٽنگ پريس
 مان ڇپيو هو، هن ۾ وزيرن کي ڪڇيون ڪاريون لکيل
 هيون. ان همفليت تي سرڪار کي سخت باهه هئي ۽
 مٿان وري هڪ دوست غلام نبي مگسي کسي هڪ
 سائيڪلو اسٽائيل ٿيل همفليت سميت سي آءِ ڊي وارن
 هڪڙي وڏو، جيڪو هو نه رکڻو آفيس مان سائيڪلو
 اسٽائيل ڪريو هئي آيو، پر سادگي ۽ ناٽجربڪاريءَ
 سبب ان کي ڪليو ڪلايو ورهائيندو سي آءِ ڊي آفيس
 راڻي باغ وٽان اچي لنگهيو، اتي هن کي سي آءِ ڊي
 هڪڙي ورتو. هن مسڪين کي مار ڪڍيائون ته هن
 ظفر اچڻ جو نالو ٻڌايو جو ساڻس شامل هو. ظفر جي

لاء سندس ڪوانر نسي چاهو هنيائون ته اتان وري
الله بخش اچڻ ۽ علي محمد اچڻ کي ۽ وٺي آيا. قاضي
خادم ۽ سندس والد محمد لائق جا وارنٽ ڪڍيائون.
ظفر اچڻ کي مار ڪڍيائون ته هن ٻڌايو ته هن ڪم ۾
ان وقت جو حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو صدر
(هدايت حسين) ۽ سيڪريٽري (چام ساقی) ۽ شامل آهن.
اس هو ته حڪومت کي موقعو ملي ويو سو ڪڏي
۱۲۴ [الف] (بغاوت) جو ڪيس ٺاهيائون. قاضي خادم،
قاضي محمد لائق، هدايت ۽ آئون روپوش ٿي وياسين
ته پوليس اچي ظفر، غلام نبي، قاضي خادم جن جي
عيوضي ۾ ڪڙيل بشهر قريشي ۽ منظور قريشي ۽ مير
ٽيپي جي عيوضي ۾ ڪڙيل نڌي ڀائس سردار ٽيپي
تي لڙو ڪيرايو. همارهن کي عذاب ڏيڻ لڳا ته
ڪجهه انهن تان پوليس جو عذاب گهٽائڻ خاطر ۽ ڪجهه
وري پنهنجو پاڻ کي آزمائڻ لاءِ ته سرڪاري عذاب
سهڻ جي طاقت آهي يا نه سو آئون وڃي گرفتار ٿيس.
هن دفعي اسين ساڍا چار مهينا ڪن جيل ۾ رهياسين،
ٽيڪ هاءِ ڪورٽ مان ضمانت تي نڪتاسين. هن ڪيس
ماحول ٺاهڻ ۾ اسان کي وڏي مدد ڏني. ان کان سواءِ
گذريل تحريڪ جي تجربي ۽ مختلف واقعن جي رونا
ٿيڻ شعور بخشڻ ۾ هتي ڏني، جو هر شاگرد اهو
محسوس ڪرڻ لڳو هو ته بنيادي مسئلو ون يونٽ کي
ٽوڙائڻ ۽ قومي حق وٺڻ آهي. جيل مان ٻاهر نڪرڻ

کان هو ۽ جيڪي همراہ يوليورسٽي ۽ سان بسون پري استقبال لاءِ آيا هئا، انهن به نعرن جا سهڻا جواب ڏنا. وري يوليورسٽي ۾ وڃي جيڪا جنرل راجي ميٽنگ ڪئي، تنهن ان ۾ به کلي ون يونٽ جي خلاف ڳالهائين. اهو پهريون جلسو هو جنهن ۾ ڪنهن کي به ون يونٽ واري مسئلي کي ٿي اعتراض جي جرئت ڪانه ٿي. اهو ماحول نه رکيو ڪيس ۽ اسان واري جيل ڪري ڏهيو، پر پٺيان اسان جي آزاديءَ لاءِ جيڪا هلچل هلي ان هن وڏو ڪردار ادا ڪيو. ان ۾ علي اڪبر بروهي، علي احمد ڏوگر، اقبال ميمڻ، نديم، غلام محمد ملڪاڻي، قمر ميمڻ، اعجاز فريشي، مسعود پيرزادي ۽ ٻين دوستن ڪافي ڪم ڪيو.

سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو قيام

جیل مان ٻاهر نڪتائين ته مون هڪ دورو ڪيو جنهن ۾ هالا، نوابشاہ، دادو، مڪران ۽ ڪجهه ٻين شهرن مان گهڻي آيس ۽ دوري جي باري ۾ يارن دوستن سان صلاح مشورو ڪيم ۽ هن نتيجي تي پهتائين ته ڪافي شهرن ۾ هم خيال شاگرد جماعتون موجود آهن، ۽ هاڻي سڄي سنڌ جي شاگرد جماعت ٺاهجي. ڪلچرل آرگنائيزيشن وانگر نالي جي نه اچي به ٺاهي ٿي سگهياسين، پر انتظار هن ڳالهه جو رهيو ته حقيقي جماعت ٺاهجي، سو وقت اچي ويو هو. انهن ئي ڏينهن ۾ پهرين ته هڪ

مذاڪرو ”قوم ۽ زبان“ ڪرايوسين جنهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر اعزاز نظري، حفيظ قريشي، رسول بخش هليجي، فتح الله عثمالي، سيد رشيد احمد، ابن حيات ڀنهور ۽ منير احمد، ڪجهه ٻين دوستن، بزرگن ۽ ڪارڪنن تقريرون ڪيون ۽ انهن سڄو تاثر ڏنو. ان ۾ اسان اهو واضح اعلان ڪيو ته سنڌي، بلوچي، پشتو، بنگالي ۽ پنجابي قومي زبانون آهن ڇاڪاڻ ته اهي قومن جون زبانون آهن. ان ڪري اسان جو مطالبو قومي زبانون بنائڻ نه پر مڃائڻ جو آهي. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ يا ڪجهه ڏينهن پوءِ سکر ۾ نبي بخش کوسي ۽ هارس ارشاد جن اياز، تنوير، رشيد پٽي، فتح ۽ ٻين دوستن جي مدد سان سنڌي شام ملهائي. اهو پنهنجي نوعيت جو هڪ سڄو فنڪشن هو — اعزي طرح جي فنڪشن ۽ گڏيل نموني ڪم ڪرڻ سان هڪ يڪجهتي ۽ اتحاد جو، ڪمل طرح سان گرائونڊ ٺهي ويو. جنهن بعد سائين جي صلاح سان مون انهي چڙوچڙ طاقت کي منظم ڪرڻ لاءِ آخري تياري طور دورو شروع ڪيو. دوري کان اڳ ۾ ۳ نومبر ۱۹۶۷ع ڪنوڀشن جي تاريخ رکي-مين. هن دوري ۾ ڪجهه، پوسٽر، حقيقت ۽ ٻيو ضروري لٽريچر، ورهائيندو ويس جيڪي ڪنوڀشن بابت هئا، ۽ ڪنوڀشن لاءِ چئندو، گڏ ڪندو وس. ڪنوڀشن جي ميزان حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن هئي هن ۾ هالا اسٽوڊنٽس فيڊريشن، نوابشاه اسٽوڊنٽس فيڊريشن،

جيڪب آباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن، لاڙڪاڻو اسٽوڊنٽس فيڊريشن، دادو اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ ڪجهه ٻين شهرن مان هم خيال دوست سڏايا ويا هئا. يوسف ٽالپر ان وقت يونيورسٽي يونين جو صدر هو. ان کي چيو ته اجلاس يونيورسٽي ۾ سڏايون. هن چيو ته سرڪار هروڀرو ناراض ٿيندي، وري سو رويهه چندي لاه چيومانس پر ٽڪو نه، ڏنائين. آخر اسان انڊس هوٽل جو هال بڪ ڪرايوسين. مٿان حيدرآباد ۾ ۴۴ قلم لکايو ويو هو ان ڪري ڪليو اجلاس ٺهي ڪري سگهيائين —

عين ۳ نومبر تي صبح انڊس هوٽل جي مالڪ چيو ته اسان کي ڪمشنر فون ڪيو آهي ته هال نه ڏيو ۽ صبح سوير ڊي آه جي هتي اچي چئي ويو آهي. اسان کي ته اڳي به سرڪار جي منع ڪرڻ سبب شهر ۾ ڪو هال يا هوٽل نه مليو هو سو باه ٿيا ويا هئاسين. مون چيو توهان ۴۴ رويهه روڪ ورتا آهن هاڻ هال نه ڏيندؤ ته اسين سڄو هوٽل ڀڄي ڏينداسين ڪافي يونيورسٽي جا ساٿي ۽ مهمان گڏ هئا، ان ڪري هوٽل وارن به هال ڏيڻ ۾ ٿي. عزت سمجهي ۽ هل ڪوئي ڏٺائون.

ڪمپوزيشن ۾ اسان صبح جو بند اجلاس منعقد ڪيو جنهن ۾ چونڊون ٿيون مون کي صدر ۽ مير ٿيڻي کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. شام جو ڪليو اجلاس هو ان ۾ هيٺوڪالائي جو فوٽو هٿ آيو هو ان

جون پنج سو ڪاپيون ٺهرايونسين سي ورهاونسين مهمان
 خصوصي شيخ عبدالجيد سنڌي هو. ۽ ٽيبل تي محترم
 جي ايم سيد جو فوٽو رکيونسين. هن ڪنوينشن کان
 ٻه ڏينهن اڳ سرڪار سان گڏوگڏ ڪجهه ٻيا همراه
 به ڪنوينشن جي اهميت کان واقف ٿيا سو سخت
 آمريڪي حمايتي مسٽر محمد عمر ميمڻ، يوسف ٽالپر ۽
 مسعود نوراني کي چيو ته ڪنوينشن ۾ ڪو هٿ ٻه
 هٿو. پنهنجي همراهن اچي منير سان ڳالهائيو ته اسان مان
 ڪنهن کي خصوصاً مسعود کي صدر يا جنرل سيڪريٽري
 چونڊيو ته اسان به گڏجون ته اسان مخالفت ڪنداسين.
 منير کين انڪار ڪيو ته توهان ۽ اسان ڪافي عرصي
 کان الڳ آهيون ايڪشن ڪميٽين وغيره ۾ ٻيا گڏباسين.
 باقي هڪ جماعت ۾ گڏ هلي نه سگهنداسين ۽ نه
 عهدن تي ڪا سوديبازي ڪنداسين، مخالفت ڪندو ته
 منهن ڏينداسين. ڪنوينشن جي عام اجلاس وقت
 اقبال ترين، پرويز شاه ۽ غلام محمد سارئي اچي گوڙ
 ٻڌو ته يوسف ٽالپر ۽ مسعود نوراني کي شريڪ ڪريو،
 مون انڪار ڪيو. آخر همراهن سان ڪنهن غالباً
 مهر حسين شاه چيو ته ”مون کي ڇڏيو ته آئون وڃي
 وٺي اچان.“ همراه ٻاهران اچي ويٺا هئا، سو اقبال ترين
 ۽ مهر حسين شاه وٺي آين. مسعود اچڻ سان اچي تقرير
 ڪئي ته اسان کي شريڪ نه ڪندو ته اها جماعت
 نام نهاد رهندي مون کي عهدي جي پڪ ڪانهي پر

صدر يا جنرل سيڪريٽري ڪيو ته ٺيڪ آهي. ان تي فيڊريشن جي نئين چونڊيل جوائنٽ سيڪريٽري ۽ نئين واقف ٿيل دوست شاه محمد شاه تقرير ۾ کين جواب ڏنو ته اهو نه ٿيندو. آخر مون تقرير ڪئي جنهن ۾ چيو مان ته اوهين ٻار ٻار سرڪار جي چمچاڳيري لاءِ تيار ٿا ٿي وڃو ان ڪري هن جماعت ۾ يا هڪ جماعت ۾ نه هلي سگهنداسين. بهادرين ۽ بزدلن جو مستقل ٿاه نٿو ٿي سگهي وغيره وغيره. هاڻي ان ميٽنگ ۾ لالاقادر به مسعود وارن سان گڏجي آيو هو هر ڪچيو ڪونه. (پوءِ جيل ۾ ٻڌايائين ته اسان هر طرح تيار ٿي آيا هئاسين ۽ اسان وٽ چاقو خوردم وغيره سڀ هئا.)

ڪنوينشن ۾ امداد اويو، مسعود پيرزادو، منير احمد، احمد خان جمالي، علي اڪبر بروهي ۽ هدايت حسين به چونڊيا ويا ۽ مهر حسين شاه کي پريس سيڪريٽري چونڊيو ويو. ڪنوينشن ۾ اهو رٿيو ويو ته جدوجهد هلائڻ لاءِ ماحول سازگار آهي، ان ڪري هڪ دورو ڪري به وڃو ڪنهن نه ڪنهن ڏي (Issue) ذريعي جدوجهد شروع ڪري معاملو وٺي وڃي. ڪنوينشن جي حاصل ڪرڻ تائين وڏي وڃي. ڪنوينشن جي ٻئي ڏينهن يوسف ٽالپر اچي مايو ته سڀاڻي گوڙ شروع ڪريو ته گڏ آهيون، ڇڏيم ته دورو مڪمل ڪري وڌرن. ان تي چيائين پوءِ اسان شريڪ نه ٿينداسين.

بهر حال ٻئي ڏينهن سڀني گڏجي يونيورسٽي ۾ جلسو ڪري
 جلوس ڪڍيو ۽ وي سي جي آفيس ۾ وياسين جتي
 ڪجهه دوستن پڇ ڊاه ڪئي (اها خبر هوءَ ٻيئي ته
 ان ڏينهن تي همراهن جو زور هن ڪري جو انجنيئرنگ
 ڪاليج جي تعمير جي سلسلي ۾ هيسن جي هيٺ مٿاهين
 جي جاچ ڪرڻ لاءِ هڪ ڪميٽي آيل هئي). ان گوڙ
 جي ٽئين ڏينهن مون کي رات جو لاهت ميڊيڪل
 ڪاليج هاسٽل مان رات جو ۳ بجي ڇهن ٽرڪن سان
 گهرو ڪري اچي گرفتار ڪيائون پر ان وقت تائين
 آئون ٻين شهرن ڏانهن چئيون چپاڻيون نياها نڙا موڪلي
 چڪو هوس ۽ ڪم دوستن ۾ ورهائي چڪو هوس سو
 ڪم تي ڪو خاص اثر نه پهتو سگهيو ۽ تحريڪ
 شروع ٿي ويئي. يونيورسٽي مان مير ٿڀو، مسعود نوراني،
 يوسف ٽالپر، نديم هدايت، غلام محمد ساريو، اقبال ترين،
 عنايت ڪشميري ۽ لالا قادر گرفتار ٿي چڪا هئا،
 مهر حسين شاه روپوش رهي دورا شروع ڪيا. تحريڪ
 کي منظم ڪيو.

جیل ۾ جو سڀ اچي گڏياسين ته ڪجهه گفتگو
 کان پوءِ مسعود، يوسف، ترين ۽ سارئي جن ڪنویشن
 ۾ ڪيل گوڙ تي هڃتا جو اظهار ڪيو ۽ اسان سڀني
 گڏجي فيصلو ڪيو ته هٿي اهي همراہ ۾ سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس
 فيڊريشن جا ميمبر ٿيندا ۽ گڏجي ڪم ڪبو.

تحریرڪ ۽ مختلف سوچون

۱۳ تاریخ نومبر پتو ۽ ولي خان گرفتار ٿيا ته هتي وري حفيظ قريشي، سائين اياق شاه (مرحوم)، رسول بخش هليجو ۽ شوڪت سنڌي گرفتار ٿي اچي پهتا. غلام محمد لغاري اڳيئي هتي موجود هو.

حفيظ قريشي ۽ رسول بخش هليجي اچڻ سان اچي آهي آهي لهواريون اوڀاريون شروع ڪيون جو وري ٽالپر، لالا، مسعود، ترين ۽ ساريو امان کان الڳ ٿي ويا. قريشي صاحب اچي صبح شام منير کي ڪچهون ڪاريون ڏيڻ شروع ڪيون ڇي مائي بختاور واري ڪهاڻي ۽ پنجابي وڏيرو چو لکيو اٿس؟ چوڌري چون لکيائين؟ هنن سرخن ماءُ جي... کي سنڌي لفظ ”وڏيري“ کان نفرت آهي. ان تان آئون قريشي صاحب تڪا مٿا ٿياسين ته قريشي صاحب کڻي ڳالهه مان ڳالهوڙو ٺاهيو ۽ وڃي لغاري صاحب کي دانهن ڏنائين ته ڄام مون کي قتل ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني آهي نيرو ڪرڻ تي خبر لغاري صاحب کي به ايتي ته قريشي صاحب اهو تهليءَ مان ٽٽي پٽايو آهي. اس هو ته قريشي صاحب ۽ هليجي صاحب کي موقعو ملي ويو سو اسان کي هاڻ ۽ ۱. ڪافي ڀري ڪري ڇڏيائون.

انهن ئي ڏينهن ۾ اتي جيل ۾ ٿي پئي جي سالڪره جو ڏينهن آيو جنهن جي وري شوڪت سنڌي دعوت ڪئي— دعوت ۾ ڄانهه هاڻي کان هو تقريرون ٿيون

جن ۾ سائين باقر شاه، مون، عنايت، هدايت، ميرنبي ۽ نديم جي تقريرن جو حاصل مقصد تقريباً تقريباً اهو هو ته پتو چيستانين وٽ يونٽ جو مسئلو نٿو کڻي اسان جو ليڊر ناهي — ان تي شوڪت ته لحاظ وارو ماڻهو هو، پر حفيظ قريشي ۽ هليجو اچي مڏيا چي ”هو پاڪستان ليول جو ليڊر آهي وٽ يونٽ جو حامي هجي ته ٻه سنڌي آهي هي سرخا سنڌي ليڊر نٿا سون.“ مون پتي جي باري ۾ سيد جي راه جو ذڪر ڪيو ته قريشي صاحب مورکو چڙي ويو ”سائين کي ته خبر پئي ٿي ڪانه پتو آخر سنڌي ليڊر آهي ڀلي لهه رکي“ سو بهرحال اها دعوت ڪافي ناخ ڪلامي ڪان هو ۽ پدمزگي سان ختم ٿي —

اسين اڃا جيل ۾ ئي هئاسين ته سنڌ ليشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جون سٺ ستر پرانچون ڪلي ويون — ڪنوينشن کان ڪجهه ڏينهن اڳي يوسف لغاري ۽ کي سرڪار تحريڪ کان الڳ ڪرڻ لاءِ لوڪري ڏني. يوسف ان تي ڪجهه شرمندگي ۽ محسوس ڪندو هو. هڪ ڏينهن لاهور کان موٽڻ تي مليو چيائين آءٌ توکي ۽ سورهيا ماهوار ڏيڻ لاءِ تيار آهيان اهي ڀلي ڪم ۽ آڻيو، مون انڪار ڪيو ۽ چيومانس ته توکي ياد هوندو ته مون توکي ڪنهن زماني ۾ پنج رپيا ماهوار ڏيڻ لاءِ چيو هو جيڪي نه ڏنيه هي هزار پگهار اسان جي اعتماد جي قيمت آهي جا نه وٺندس.“

انهن ئي ڏينهن ۾ عيسائي جي ذريعي مون کي ڪلام
ون نوڪري يا سول سروس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ لالچون
آچيون ويون ته، انڪار ڪيو هئم ۽ ساڳي ريت وي
سي صالح قريشي صاحب به مون کي گهرائي چيو ته
ڏهه هزار روپيا ايڊوانس وٺ ۽ هزار روپيا ماهوار
اسڪالرشپ هوءَ انگلنڊ، آمريڪا، پاڪا يا ٻيا
يونيورسٽي ۾ وڃي پڙهه. — مون انڪار ڪري سندس
سامهون پهريون ڀيرو سگريٽ ڊڪايو ته چڙي چيائين اهو
چاهي؟ مون چيو مانس قيمت لڳائي تو استاد شاگرد
وارو نانوَ ته هاڻ نهوڙي ڇڏيو هاڻ خير آهي — اٿان
نڪتس ته هاڻ وڃي منهنجي ٻهارنمينٽ ۾ تقرير ڪيائين
جي هيترا هيترا پئسا چيئامانس ۾ نٿو سڃي معنيٰ هڪ
هن کان وڌيڪ پئسا ملنس ٿا ان تي چوڪرن ڏاڍو
هوٽ ڪيس چيائون ”هو صالح قريشي ناهي چار ساقي
آهي“ پر ان جو ڪجهه اثر خراب نه ٿيو جو ڪجهه
همراهن اهو به چيو ته يار ائين ڪٿي ڪجي ان ۾
ڪهڙي خرابي آهي؟ مس مس سمجهايو ته ان مان
قومي خود اعتمادي گهٽبي آهي ۽ ماڻهو ڪارڪنن تي
ڀروسو ڪرڻ ڇڏي ڏيندا آهن —

ان وچ ۾ ايوب خان خلاف گورڙ ڏاڍو وڌي ويو
سڄي ملڪ ۾ هنگاما شروع ٿي ويا. ايوب خان اليڪشن
نه وڙهڻ جو اعلان ڪيو ۽ اسان کي ٽريونل فبروري
جي پهرين هفتي ۾ ئي مهنا پورا ٿيڻ تي ڇڏي ڏنو.

آزاد ٿيڻ کان پوءِ اسان سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن وارا هڪ گاديءَ ۾ آياسين ته مسعود نوراني، يوسف ٽالپر ۽ ٻيا ٻي گاديءَ ۾ آيا — مسعود نوراني استقبال واري جلسي ۾ يونيورسٽيءَ ۾ تقرير ڪندي چيو ”مون کي اوهان شاگردن تي افسوس آهي جو اوهان اهڙن ماڻهن کي نه ليدڻ ٿا بنايو جن جا ڪپڙا ڦٽل هوندا آهن ۽ جن کي پائڻ لاءِ ڇول نه ڪانهي!“ ساڳئي نموني واري ڳالهه هڪ دفعو حفيظ قريشي به ڪئي ته ”ماڻهو سڀ مري ويا جو هڪ پرائمري ماستر جو پٽ ٿو اسان جو ليدر ٿئي!“ مون کي انهن جملن تي ڪڏهن به ذاتي طور ڪاوڙ نه آئي اڻلندو ڪل ايندي هئي ته سنڌ جي ڦورو طبقن جا همدرد پورهيتن ۽ الهن جي همدردن جي ڪارڪنن لاءِ سندن طبقاتي نفرت جو ڪنهن سهڻي طريقي سان اظهار به نٿا ڪري سگهن — (هاڻي ته خير ڪافي هوشياريءَ سان اظهار ڪن ٿا).

شهيد هوشو جي ورسِي

مون جيل مان ٿي اقبال ميڊن کي جيڪو ان وقت فيڊريشن جو قائم مقام صدر هو، خط لکيو ته جماعت اسلامي وارا يوم فاتح سنڌ محمد بن قاسم ٻيا ملهائين، اوهين هوش محمد شيدائي جي ورسِي ملهائين. و. اقبال، مولابخش جن کي چيو ته پهرين اها ڀان سعيد آباد ۾ ملهائي ويئي ۽ ٻي اسان جي آزاد ٿيڻ کان ڪجهه

ڏينهن پوءِ غالباً ۱۶ فبروري تي بسنت ھال ۾ ملھائي ويئي۔ مون کي خوشي آھي جو اھو فيخر سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي حاصل آھي جو انھيءَ سڄي سنڌ ۾ سڀ کان پھرين ھوش محمد شھيد جي ورثي ملھائي جيڪا پوءِ عام ٿي ويئي ۽ اھاڻي، پھرين شاگرد جماعت آھي جنھن سڌيءَ طرح وڻ يونٽ خلاف جھاد جو جھنڊو بلند ڪيو۔ اسان آزاد ٿيڻ کان پوءِ ھوش محمد شھيد جي مزار تي حاضر ٿياسين، ڪامريڊ جنوئي اتي ئي حاضري ڏني ھئي۔

اھو فبروري ۱۹۶۹ع جو زمانو ھو سڄي سنڌ ۾ جلسن جي وٺ وٺان ٿي ويئي۔ خالد سنڌي ۽ ٻين ھمراھن گاڏي کاتي واري جيئي سنڌ ڇوڪر ۽ علائقي بک ھڙتالون شروع ڪيون۔ مير ٿيبي اعلان ڪيو تہ جي ايم سيد تان گھران ٻاھر نڪرڻ جي پابندي نہ ھڻائي وينجي تہ ھو مرڻ گھڙي تائين بک ھڙتال ڪندو پر شڪر ٿيو جو اھي پابنديون جلدئي ھڻي ويون ۽ اسان جو ارادي جو اٽل پرڪاڻي ۾ ڪمزور مير ٿيبي وڃي ويو۔

اندرون سنڌ ۾ جلسن جو پروگرام

ھاڻي سنڌ جي سياسي ماحول ۾ اڪثر جلسا سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن طرفن ٿيندا ھئا ڇاڪاڻ تہ ٻي ڪنھن بہ جماعت جو حيدرآباد کان ٻاھر وجود ڪونہ

هو۔ اسان هر جلسي ۾ وسيع تر اتحاد جو ثبوت ڏيندي مسعود نوراني تـ وڙي يوسف ٽالپر وارن کي گهرائيندا هئاسين تہ جيئن سنڌ جا وڏا وڏا ماڻهو تحريڪ سان عملي طرح منسلڪ رهن. حفيظ قريشي کي بہ گهرائيندا هئاسين. گهڻو ڪري هـر جلسي ۾ صدارت ڪامريڊ جتوئي (مرحوم) ڪندو هو تہ، مهمان خصوصي آئون هوندو هوس يا آئون صدارت ڪندو هئس تہ ڪامريڊ مهمان خصوصي هوندو هو، يا ڪڏهن ڪڏهن وري مقامي پراڻچ جي صدر کان صدارت ڪرڻيندا هئاسين. هڪ ڏينهن مڪرانڊ ۾ جلسو تہ ٻئي ڏينهن قاضي احمد ۽ ٽئين ڏينهن مورو، تہ چوٿين ڏينهن نوابشاه، مطلب تہ تمام تيزي سان ڪم هلي رهيو هو.

نوابشاه ۾ جتوئي صاحب جي صدارتي تقرير کان پوءِ جنهن ۾ جتوئي صاحب اردو ڳالهائيندڙن کي اڀيل ڪئي تہ آهي بہ ون يونٽ خلاف جدوجهد ۾ شريڪ ٿيڻ، حفيظ قريشي اٿي ڪامريڊ جتوئي جي خلاف ڳالهايو ان تي جتوئي صاحب ڪافي ناراض ٿيو ان کان اڳ بہ هڪ ٻہ ٻدمزگي جا واقعا ٿي چڪا هئا جن ۾ بسنت هال واري هوشو شهيد جي ورسي ۾ ”جيئي سنڌ“ جي لئڻن نعري کي روشناس ڪرائڻ لاءِ اسان جيئي سنڌ جو مطلب ”ون يونٽ ٽوڙيو“ لکيو هو ان تي قريشي صاحب چوه چنڊيا هئا تہ اهو بہ سمجھائڻ جي ضرورت آهي تہ جيئي سنڌ جو مطلب ڇا آهي؟ جي ائين آهي

تہ ماڻ ڪري وڃي گهر ويهو (پر هوہ مون کي ٻڌايائين
 تہ اها مخالفت براہ مخالفت هئي). اها ٻي ڳالھ آهي
 تہ پاڻ جيل ۾ تلخ ڪلاسين کان هوہ چئي چڪو
 هو تہ ”ڇاڪاڻ تہ سرخا جيئي سنڌ جو نعرو هڻن ٿا.
 ان ڪري اسان لاءِ اهو نعرو مڪروه ٿي چڪو آهي.“
 ان کان سواءِ سڪرنڊ ۾ اسان کيس عزت ڏيئي سڀ
 کان آخر ۾ تقرير جو وارو ڏنوسين (جيڪو جتوئي
 صاحب جي موجودگيءَ ۾ تمام وڏي عزت جو باعث
 هو) تہ تقرير ۾ چيائين تہ مون کي آخر ۾ وارو ڏيئي
 ٽڪل هيلڪ ڏيندا آهن انهي سازش کي سمجهو! سو
 جتوئي صاحب نوابشاه واري جلسي جي ٻئي ڏينهن
 ڏهرجن واري جاء تي ليرن ڪندي مون کي چيو تہ
 حفيظ قريشي ۽ مسعود نوراني گڏ هوندا تہ آئون جلسن
 ۾ نہ هلندس۔ مسعود ون يونٽ خلاف گهٽ ۽ سنڌي
 مهاجر جهڙي جي تبليغ ٿو ڪري. اهي ماڻهو تحريڪ
 کي نقصان پيا پهچائين. ٿورا منٿون، پر ٻيو ٿيو خير،
 جتوئي صاحب پڙ ڪڍي ويٺو آخر مون ضمانت ڪئي
 تہ هاڻي جيڪڏهن هنن ٻنهي ڪا اهڙي حرڪت ڪئي
 يا توهان جي خلاف ڳالهايو تہ آئون اسٽيج تان لاهيندوسان
 تڏهن وڃي جتوئي صاحب مڃيو۔ اوڏي مهل مسعود
 ۽ قريشي صاحب روبرو موجود هئا (اها ٻي ڳالھ آهي
 تہ هاڻي وسيلن جي گهٽتائي ۽ چاڙهيءَ جي زور تي اهي
 پنهنجو پاڻ کي ئي ڪاربنڊ جتوئي جا وارث ٿا سڏائين.)

۴ مارچ تي سڀني گڏجي يو ايوورسٽي ۾ جلسو ڪيوسين. تن ڏينهن ۾ لالا قادر به، مسعود وارن جي جماعت ڪلچرل آرگنائيزيشن ۾ شريڪ ٿي چڪو هو. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ نونهري فيروز جي ڪجهه نوجوانن ريل جي پٽڙي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي هئي جن ۾ مٿل ڪمالاڻي، محبوب شاه، حيات ڦل ۽ غالباً راشد مورائي شامل هئا. تقريباً انهن ئي ڏينهن ۾ نئين ڪوٽ مان نون سالن جي هڪ ڇوڪري کي ريل جو پٽو ڪڍڻ تي گرفتار ڪيو ويو هو. انهن ٻالهن ڏاڍو جوش ڦهلايو. نيسٽائين محترم جي ايم سيد به ٻاهر اچي چڪو هو سو جلسن جي ڌم لڳي ويئي سڄي سنڌ ۾ سياسي سرگرميون عروج تي هيون. سکر ۾ پاڙو ڪٽي ويو ته مڇراپور پراڻچ مان قمر ميهڙ ۽ غلام رسول سهتي وارن کان اچي سو روپيا وٺي وري سيد جن کي وڃي شڪارپور ۾ ريسس. نيسٽائين سيد جن جيڪب آباد مان جلسو ڪري آيا هئا، انهن اڳي اتان جلسو ڪري آيو هوس. ٻڌم ته سيد جي جلسي ۾ حاضري تمام گهٽ هئي، جيتوڻيڪ هندوستان سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ٿي ڪيو هو. هاڻي تجزيي (چنڊچاڻ) ڪرڻ مان محسوس ڪريان ٿو ته اهو فرق هن ڪري هو جو ماڻهن اسان کان اقتصادي پروگرام خاص طرح هارين سڌورن، وچولن طبقن ۽ هيٺاهن طبقن (ٺٽين ۽ چوٽين درجي جي سرڪاري ملازم طبقن)

جي مطالبن کڻڻ جي توقع رکي ٿي (جيتوڻيڪ اسان به واضح طور اهي مطالبه نه ڪيا جو اهو احساس ٿي رهيو ته سڳوري وارا ناراض ٿيندا ته اهو مهاجرن پنجاهين جو ۽ بين الاقوامي پروگرام آهي اهو نه کڻڻ جو فائدو رکڻو پئي ورتو.) شڪارپور ۾ ۱۰ ڀوڪ تمام مزيدار ٿيا جلسي شروع ٿيڻ تي جڏهن حفيظ قريشي صاحب تقرير ڪري رهيو هو ته مٿان مينهن اچي ويو جلسو ڦٽڻ لڳو ته شاگردن چئيون موڪليون ۽ نعرا هڻي مطالبو ڪيو ته ”ڄام تقرير ڪري.“ قريشي صاحب ناراض نه ٿاڏيو ٿيو پر اتي ڪچهري نه سگهيو. ۱۰ ۽ ۱۱ جونين: ”اها هنن هاڻ چوڪرن کي چئي حرڪت ڪرائي آهي.“ جنهن تي اياز کيس ٻڌايو ته ”ڄام حياتي ۽ پهريون ڀيرو هتي آيو آهي“ نڌن مس ماڻ ڪيائين پر جلد ئي ٻيو موقعو مليس سو هيٺن جو جلسي ۾ منهنجي کيسي مان ڪو شاهينگ مجراب پور مان آندل سو ۽ ڏهه روپيا (يعني ڪل ڏوڪڙ) ڪڍي ويو. اڳتي جو پاڙو به نه هجي سو پريشان نه ٿاڏيو ٿيس ۽ اسٽيج سڪريٽري کي چيو ته اعلان ڪري. مون کي ته هالا وارو تجربو ذهن ۾ هو جتي کيسي مان پنجاه روپيا نڪتا ته مون کي پگهر اچي ويو رفيق مينڻ سبب پڇيو، چيو مانس مون وٽ پاڙو به نه بچيو آهي. هن جلسي ۾ اعلان ڪيو ته گنڊپڇوڙ فوراً ڀڳو آيو ڇي ”سائين معاف ڪجو مون کي اوڏي مهل رکڻو

کيسو نظر آيو هو توهان جا پيسا مون تي حرام آهن
 شرم حيا اٿئون سو هي واپس وٺو" — شڪارپور ۾
 اسٽيج سيڪريٽري غالباً ته آغا طارق اعلان نه ڪيو ته
 وري چيم هن ورائيو ته پيسا ملي ويا آهن — هو سندن
 جڳهه تي هلي هن سو روپو ڏنا، اهو ته سمجهيم ته
 هن لڻ پچائڻ خاطر اعلان نه ڪيو ۽ قرب ڪري
 سو روپيا ڏنائين پر مون کي به مجبوري هئي سو رسمي
 طرح انڪار ڪرڻ کان هو رکي ڇڏيم — عريشي صاحب
 شروع ٿي ويو جتي ڪٿي چون لڳو "الائي پيسا وڃايا
 هئا يا نه پر ويچاري آغا غلام امبي کان وصول ڪري
 ڇڏيائين ۽. وقتي طرح داد ڏيڻ پي ڪالهه، آهي هر طبقاتي
 نفرت مستقل آهي ۽ رهي ٿي وڌ ۾ وڌ اها روپ مٽائي
 ٿي ان تي افسوس ڪرڻ يا حيران ٿيڻ جي ڪا به
 ضرورت ڪانه ٿيندي آهي —

۹- مارچ تي يوسف ٽالپر ۽ يوسف لغاري (جيڪو
 وري لوڪري ڇڏي آيو هو) مسعود نوراني وارن کان
 الڳ ٿي جيئي سنڌ نوجوان محاذ ٺاهيو جنهن ۾ اقبال
 ترين هن شامل هو. هي محاذ بنيادي طرح محمد عمر
 ميمڻ جي تعاون سان آمريڪا نواز قوم پرست گروپ هو.

سنڌ متحده هڪان

ساڳي نائين مارچ تي حيدرآباد ۾ محترم جي ايم
 سيد جي صدارت هيٺ هڪ اجلاس ٿيو جنهن ۾ سنڌ

متحدہ محاذ ٺاهيو ويو. ان جي ۱۲۰ چئن جي ڪائونسل ۾ باوجود اصرار جي سيد مزدورن جا ٻه نمائندا (ڏيڍ سيڪڙو) هارين جو هڪ نمائندو (منوسيڪڙو) شاگردن جا ڏهه (اٺ سيڪڙو) اديبن جا ڏهه (اٺ سيڪڙو) عورتن جا ٻه (ڏيڍ سيڪڙو) سياسي ڪارڪنن سان ۲۴ (ويهه سيڪڙو جن ۾ نواب ۽ عوامي ليگ جا ورڪر هئا) باقي سٺ سيڪڙو وڏيرا کڻڻ جو اعلان ڪيو. ان تي ڪافي چيوسين ۽ سائين نه مڃيو — هو به — گذر نه رهڻو ٿي هوسو رهياسين.

مون کي ٻوٽ وٺي سال کن اچي ٿو هو هو سو ٻوٽ هليو ويس، ته مٿان ۲۵ مارچ تي اچي مارشل لا لڳي — ان وقت کان ٿورو ئي اڳ — لالا قادر، آزاد اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن ٺاهي جنهن ۾ هن کان سواءِ ظفر اچڻ به شامل هو، مارشل لا لڳڻ وقت جيئي سنڌ چوڪ واري جتوئي پارڪ ۾ ڪجهه همراہ ٻڪ هڙتال تي ويٺل هئا — انهن ٻڪ هڙتال ختم ڪئي ته وري يوسف ٽالپر، مسعود لورائي، اقبال قرين ۽ لالا قادر جن وري اچي اتي تقريرون ڪيون ۽ هڙتال جاري رکڻ جو اعلان ڪيو. مٿان قريشي صاحب اچي سمجهائين ته هڙتال ختم ڪريو. هڙتال ته همراهن ختم ڪئي، پر ٻئي ڏينهن ته ۱۱ گرفتار ٿي ويا — ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڀٽائي جو ميلو لڳيو. اسان ان وقت ٽڪنڊا بيج ڇپائي سيلبي ۾ ورهائڻ شروع ڪياسين جن ۾ ٽي نعرا

لکيل هئا:

(۱) ون يونٽ ڏوڙيو (۲) سڌي زبان ڪي
قوهي زبان تسليم ڪريو (۳) گرفتار ٿيل شاگردن
کي آزاد ڪريو.

مير ٿپو، مهر حسين شاه، مسعود پيرزادو، شفيق
صديقي، عبدالحق هليجو ۽ رفيق صفي موقعي تي گرفتار
ٿي ويا. ڪي انهن ٻيڄن ڪري، ڪي شام جو فڪشن
۾ نعرا هڻڻ ڪري، آئون هوليڊس وڌان ڪسڪي هالا
مان وڃي نڪتس هو دورو ڪرڻ شروع ڪيم. دوستن
کي خط لکيم ميرهورخاص ۽ نواشاه جو دورو ڪري
سانگهڙ بهتس ته گرفتار ٿيس ظاهر آهي روپوش رهڻ
جو ڪوبه تجربو ڪونه هو. بهرحال هو مارشل لا
ڪورٽ ۾ خبر هئي ته حڪومت هندستان ڏانهن وڃڻ
جو ”ارادو“ رکڻ ئي گرفتار ڪيو هو. ٻيا ته سڀ
همراه زماني يقين دهائي تي آزاد ٿي ويا. باقي اسان
ٽي ڄڻا مير، مهر، ۽ آئون وڃي ٻچيانين، تن کي
سال سال سزا ڏيئي ديري اسماعيل خان، هريپور ۽
پشاور جيل ڏانهن موڪليو ويو. انهن ٽنهي ڏينهن ۾
يوسف ٽالپر، مسعود نوراني، لالا قادر، ترين ۽ ٻيا
معافي ناما لکي موٽي آيا. پنجاب مان به ڪجهه
شاگردن معافي ناما ڏيئي جند ڇڏائي هئي. ان وقت
مون کي پشاور جيل ۾ هڪ همراه ٻچيو سنڌ ۽ پنجاب

جا ڪافي شاگرد ليدڻ معافي لکي ڏيئي آزاد ٿيا آهن،
توهان به، ڇو نٿا لکڻ ڏهن ٿي جواب ۾ اهو بيت
چيو هئڻ:

تو ۾ مٽي ملير جي، ٽوڪي چٽيو پورهيت ماءُ،
ڪنڌ ۾ جهڪاڻج ڪڏهن، سر ويو سهڻا،
ٽوڪي جيڏا گهاو، اوڏو منهنجو من تون!

حيدرآباد جيل ۾ هئاسين ٿي، محترم الاهي بخش
شيخ جو رويو اسان سان تمام بهتر هو، اسان ٿيئي سزا
ڪاٺي آهاسين ۽ فيلڊي ڪهڙا هائي پڻا هئاسين ٿي سندن
اڪين ۾ هائي اچي ويو ڏک، ۽ فخر مان چيائين:
”هاها ڏيڏا ضدي آهيو!“ اکر نڙي مان مس لکتس،
ڏک سزا جو ۽ فخر هن ڪالهه جو ته منهنجي قوم جا
نوجوان مارشلائڻ ڪي به منهن ڏين ٿا ۽ معافي ناسا
نٿا لکن.

اسان پشاور جيل ۾ ٿي هئاسين ته پٺيان سولڊ شاه
محمد شاه جن کي سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ ”فارورڊ
بلاڪ“ ٺاهڻ لاءِ چيو ۽ سنڌ متحده محاذ ۾ راشدي ۽
ڪهڙي کي شريڪ ڪيو. اسان جي جيل ۾ هجڻ سبب
معاملو ڪجهه جذباتي نوعيت جو هو سو فارورڊ بلاڪ
ٺهي ٿي، سگهيو — پنجن مهينن کان پوءِ اسين واپس
امتحان لاءِ حيدرآباد جيل آيا بلڪه، آندا وياسين —
مير ۽ مهر کي دير سان آندائون انڪري سندن امتحان

رهجي ويا ته مون به احتجاج طور ٻانڌڪاڻ ڪيو. ڪجهه عرصي کان پوءِ پڇلي خان حڪومت نام نهاد خيرسگالي طور اسان کي آزاد ڪري ڇڏيو. جيل ۾ صوبيدار وسان ۽ ميان محمد موسيٰ جن سان سهڻي ڪچهري رهي. ٻاهر لکتابين ته لالا قادر سنڌي ۽ لسٽن ٺاهڻ واري مسئلي تي هڪ هڙتال تي ويٺو. هن مسئلي تي اسان ته شريڪ نياهن پر سيد سخت مخالفت ڪئي. سندس خيال هو ته اهو روس جي چرچ تي ڪيو پيو وڃي. جتوئي صاحب حمايت ڪئي. هن ۽ شاه محمد شاه وارن حصو نه ورتو. مسعود نوراني ۽ يوسف ٽالپر وارن حصو ته ورتو پر اهي جدوجهد ڪي وسيع ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا ۽ رڳو هڪ هڙتال تائين محدود رکڻ پئي چاهيائون ڇاڪاڻ ته وڌيڪ ۽ وڌيڪ عوام جي شريڪ ٿيڻ ڪري لازمي طرح ان جي عوامي ڪردار ۾ فرق اچي ها. همدارن جلوسن جي مخالفت ڪئي اسان جلوس ڪڍڻ جي واٽ ورتي. ان ڏس ۾ ٽنڊي ڄام وارن ظاهر بار ۽ ٻين دوستن ڪافي مدد ڪئي. ان جدوجهد ۾ قاضي فيض محمد ۽ غلام محمد لغاري به اچي هڪ هڙتال تي ويٺا. اسان سنڌ ۾ همراه موڪلي ٻين هنڌن به هڪ هڙتال شروع ڪئي. مسعود نوراني ۽ يوسف ٽالپر چيو ته اسان صرف جيڪب آباد، ٽنڊوالهيار ۽ ٻدين ۾ ڪجهه ڪرائي سگهنداسين. باقي ڏمو سنڌ ليشنل وارا ڪڍو اهو ڏموڪنيوسين. جلوس واري معاملي تي ايتري

کٻالھ، وڌي جو اسان ۲۱ نومبر تي جلوس ڪڍائڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اڪشن ڪاميٽي ۽ اڪثريت سان فيصلو ڪرايو سين۔ يوليورسٽي ۽ جلوس نڪري ها ته سڄي سنڌ ۾ جلوس لکڻ ها ۽ اهڙي طرح سان اها تحريڪ تمام وسيع ٿي وڃي ها ۽ آبادي جي ڇڱي خاصي حصي کي اپيت ۾ آڻي ها۔ مسعود نوراني ۽ يوسف ٽالپر هن حد تائين ويا جو جلوس بند ڪرائڻ خاطر هنن برڪيڊيئر افضل، ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڪمشنر سان صلاح ڪئي ته ڄام کي گرفتار ڪريو ته جلوس نه نڪرندو۔ اسين ٽنڊي ڄام وياسين تقريرون ڪيون پر گرفتار رکڻو آئون نيسر۔ يونيورسٽي ۽ اڪشن ڪاميٽي جو چئرمين علي اڪبر پروهي ٿيو ته ان کي فوراً گرفتار ڪيو ويو۔ بهرحال ڇاڪاڻ ته لسٽن واري تحريڪ بابت گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي مون ۽ اڳي ڪافي لکيو آهي ان ڪري تفصيل ۾ وڃڻ ضروري ناهي۔ ان وقت ملڪ ۾ مزدورن جي تحريڪ هلي رهي هئي ان ڪري حڪومت ٻئي دٻ جهلي نه سگهي ۽ اسان جي مطالبن مڃڻ جو اعلان ڪيائين۔

هن جدوجهد جون ٻيون ۽ ٽي خاص خوبيون اهي هيون:- (۱) پهريون ڀيرو سنڌ مان اٺ سو شاگرد ۽ ڪجهه هاري ۽ مزدور جيلن ۾ آيا جن ۾ ڪيترن ئي اسڪولن جا معصوم شاگرد به هئا۔ (۲) ان ۾ ڪيتريون ئي شاگردڀائيون شريڪ ٿيون اهي ٻئي تحريڪ جي

ٽهلا جا ڏيک هئا.

اسان ٻين مان ٻن چئن علمي اڪبر اروهي ۽ مون کي مارشل لا هيٺ سال سال سزا ڏني ويئي ۽ ڪراچي ۽ مڇ جيل موڪليو ويو پر ٻاهران نوجوانن جي دٻاءُ سبب وري ۽ آزاد ٿي وياسين. ٻاهر اڪتاسين ته شاه محمد شاه ۽ ڪجهه ٻين همراهن سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن نيشنلسٽ گروپ ٺاهيو جيتوڻيڪ نوابشاه ۽ مون کين ۽ امداد شاه کي چيو ته هن مان سنڌ جي قومي حقن واري تحريڪ کي نقصان پهچندو ۽ رڳو ڀٽي کي فائدو پهچندو جو اوهين اسان جي خلاف پروڳندا ڪندا تحريڪ جي اتحاد ۽ ساک (ايمڇ) کي ڏڪ رهندو. امداد شاه چيو ”ڇا! شاه محمد تنهنجي خلاف؟ توکي اعتبار اچي ٿو؟“ مون جواب ڏنو هو ته هي پنهنجي علحدگي جو جـواز پيدا ڪرڻ لاءِ آڏا اٻتا الزام ضرور هڻندا ۽ ائين ئي ٿيو. آخر کين يوسف ٽالپر واري آمريڪا نواز گروپ سان وڃي ملڻو پيو. ان علحدگي جا ڪجهه ٻيا ۽ سبب هئا جو اسان سان گڏ هئڻ ڪري راشدي (چائل سچائل آمريڪا نواز) جن جي ذريعي چونڊن ۾ ڪا مالي مدد نه ٿي سگهي هاءِ بهرحال سيد صاحب نيشنلسٽ گروپ ٺهرائي ان جي پٺڀرائي شروع ڪئي ته اسان ۽ محاذ کان الڳ ٿي وياسين — انهن ڏينهن ۾ ٻيون ٻانهيون ۽ اهم آهن هڪ ته سيد پابندي هئڻ شرط ڪراچي اچي رهيو هو ته ڪراچي نعب استقبال

جو اعلان ڪيو جيڪو پڙهي سيد گاڏي مٽائي ڇڏي ۽ همراھ مایوس موٽي ويا ۽ ٻيو هي ته سيد اهو چون شروع ڪيو ته نڪت جي آئين ۾ زونل فيڊريشن جو ذڪر آهي (جيڪو هوءَ تڙت ٿي ڪڍيو ويو هو) واضح رهي ته نڪت ٺهڻ واري پهرين اجلاس پهرين جولاءِ ۱۹۵۷ع تي سيد، غفار خان، قصوري، پاشاني، عثمانی ۽ اڄڪڙي ووٽ جي زور تي زونل فيڊريشن رکائي هئي جڏهن ته سڄي ملڪ جي سرخن (انقلابين) ان جي ۽ نڪت جي آئين ۾ سوشلزم رکائڻ جي مخالفت ڪئي هئي، ڇاڪاڻ ته انقلابين جو خيال هو ۽ آهي ته سوشلزم صرف ڪميونسٽ پارٽي ئي آهي سگهي ٿي — ان مهل هنن وڏن ليڊرن الزام هنيو هو ته سرخا بونت ٽوڙائڻ نٿا چاهين ان ڪري زونل فيڊريشن جهڙي حقيقي ۽ ممڪن مطالبي بدران مڪمل صوبائي خودمختياري نٿا گهرن — بهرحال ۱۹۷۰ع ۾ اسان فيڊريشن جو ساليانو اجلاس سڏايو جنهن ۾ مهر شاه کي صدر ۽ مير ٿيپي کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو سين. هن ئي دور ۾ نذير عباسي، سهيل سانگي وارا ڪجهه وڌيڪ تيز ٿيا. ۽ هن ئي دور ۾ مون هاري ڪارڪن تي ڪم ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ون بونت جي ٽٽڻ کان پوءِ ٻه رستا هئا: هڪ اهو ته حقيقي صوبائي خودمختياري ۽ ٻين قومي ۽ اقتصادي مسئلن ۽ پڙهيل طبقن جي مطالبن کي ڪٽي اڳتي وڌجي جنهن ۾ ئي منڍ جي

عوام جي خوشحالي هئي. جيڪو اوکو ۽ اٿانگو رستو هو ۽ آهي ۽ ٻيو هي ته فرق واريٽ ٿيڻ لڳو ۽ ڊڪانڊاري قائم رکجي جيئن ان مان مزدور دشمني وارو معاملو به چٽو نه ٿيڻ ۽ اچي.

هن ڏس ۾ اسان ۱۹۷۰ع ۾ ٽي ٻلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن، پختون اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ پنجاب اسٽوڊنٽس يونين سان گڏجي پاڪستان فيڊرل يونين آف اسٽوڊنٽس (PFUS) جو قيام عمل ۾ آندو ۽ اسان جي پشاور وغيره جي جيل واري دور ۾ سياسي چرپر تي بندش هڻڻ ۽ رڳو سياسي جماعتن کي اجازت هڻڻ سبب شاگرد هاري مزدور عوامي رابطو ڪاميٽي ٻاهه سنڌ جيتوڻي صاحب جي سرپرستي ۾ ٺهي ۽ ان جي ٽي سھاري مڪران ۽ ايڏي وڏي هاري ڪانفرنس ٿي جيڏي اڳ ڪڏهن نه ٿي هئي.

ڀڄاڻي

۱۹۷۱ع ۾ جڏهن بنگال ۾ قتل عام شروع ٿيو تڏهن هتي مجيب الرحمان جا نام نهاد حامي قوم پرست شاگرد گهرن ۾ گهڙي سوڙيون ٽائي سمهي پيا ان وقت اها سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ رابطو ڪاميٽي ٽي هيون جن ان خلاف حيدرآباد، نوابشاه ۽ ڪراچي ۾ جلوس ۽ همفائيت ڪڍيا هئا ۽ تحريڪ جي نئين رخ کان هروقت عوام کي باخبر رکيو هو. ۽ ائين وقت ثابت ڪندو رهيو آهي ته ڪير قومي حقن لاءِ وڙهن

ٿا ۽ ڪير...!

باقي جيستائين الزامن جو تعلق آهي سو ڪي
مشڪرا ته اهو به ٿا لکن ته لسالي فساد ٿيا تڏهن ڄام
ڪٿي هو — چئن ڪي اها به خبر ڪانهي ته ان وقت
ملتان جيل ۾ آئون بهجي هڪومت طرفان ٻڌايل سزا
جا پٺي جي دور ۾ تعميل ٿي سا ڀوڪي رهيو هوس.
سو اهڙن الزامن جا ڪهڙا جواب ڏبا البت آخر ۾ اياز
جو هڪ بيت ياد آيو اٿم :

اسان تي الزام، آندا جيڪي جيئڻ جا
جنهن جي روز جواب ۾ جز ڪيا منهنجا ڄام،
الا ڪڏهن عام، رسندا منهنجي روح کي!

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ
 کان وَڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)